

M. MIJNSSEN-DUTILH

‘Zwaar met ijs bezet en bovenmate met water bezwaard.’

De doorbraak van de Grebbedijk
op 5 maart 1855 en wat daaraan
voorafging

Medaille voor hulp bij de watersnood van 1855 (Museum Flehite).

Op 5 maart 1855 brak de Grebbedijk voor de laatste keer tot de huidige tijd door. Binnen vierentwintig uur stond het gebied tussen Rhenen, Wageningen en Veenendaal helemaal onder water. Na de doorbraak van de Slaperdijk liepen ook de lage gronden van Renswoude, Scherpenzeel, Woudenberg, Leusden, Stoutenburg en Amersfoort geleidelijk onder. (Afb. x) Hoe kon dit gebeuren en wat waren de gevolgen? De hoogteverschillen in het landschap maken het Valleigebied kwetsbaar voor overstromingen.

Dat is ook nu nog zo. In dit artikel wordt ingegaan op het verloop van de overstroming in 1855 en de waterhuishouding in de Vallei, die door het landschap wordt bepaald.

Een dijkdoorbraak veroorzaakt door ijsgang op de Rijn

Het was een lange en erg koude winter van 1854 op 1855. Er was veel sneeuw gevallen. Rond de jaarwisseling stond het water op de Nederrijn en Lek al hoog. Op de eerste dag van het nieuwe jaar deed zich een stormvloed voor op de Zuiderzee; toen nog niet door een afsluitdijk afgeremd. Het water rees in Spakenburg tot 2,75 meter +AP, maar een paar centimeters onder het peil van de beruchte vloed van 1825. In Eemnes viel er bijna een doorbraak in de Wakkerendijk in de Noordpolder. Ook in Amersfoort steeg het water tot 1,93 meter +AP. Het gewoon dagelijks hoog water was daar 0,27 meter +AP. Heel het laag gelegen deel van Eemland aan de oostkant van de Eem stond onder water door overloop van de Slaagse dijk onder Hoogland, die expres laag werd gehouden vanuit de foutieve gedachte dat Amersfoort dan minder gevaar zou lopen. Het water liep over de Laakkade naar Arkemheen, en werd daar gedeeltelijk geloosd door de Nijkerkersluis. Zoiets kwam regel-

matig voor, daarom keek niemand er echt van op. Het water bleef niet lang en de polders waren onbewoond, behalve op hoger gelegen plekken.

Op 17 januari 1855 werd er al drijfijis gezien op de Rijn bij de Grebbe. Een week later was de rivier dichtgevroren van de Grebbe tot Schoonhoven. Begin februari kon men bij Wijk bij Duurstede het water oversteken met rijtuigen op het ijs. Er volgde een korte periode met sterke dooi. Dan wast het water altijd. Maar de vorst viel opnieuw in en de rivier raakte bij Vreeswijk van dijk tot dijk bedekt met een schild van ijs, dat daar een dikte van 36,5 centimeter bereikte. Er werd vrolijk gereden met schaatsen en sleden van Vreeswijk tot Rotterdam.

Bij het invallen van de dooi op 25 februari was de Nederrijn “zwaar met ijs bezet en bovenmate met water bezwaard”. Omdat het ’s nachts bleef vriezen, nam het ijs maar weinig af in sterkte. Nog op 4 maart kon men per ijsschouw de rivier oversteken. Ondertussen bleef het water stijgen. Die dag deed zich een verandering voor in de toestand op de bovenrivieren, waardoor het achter de ijs-

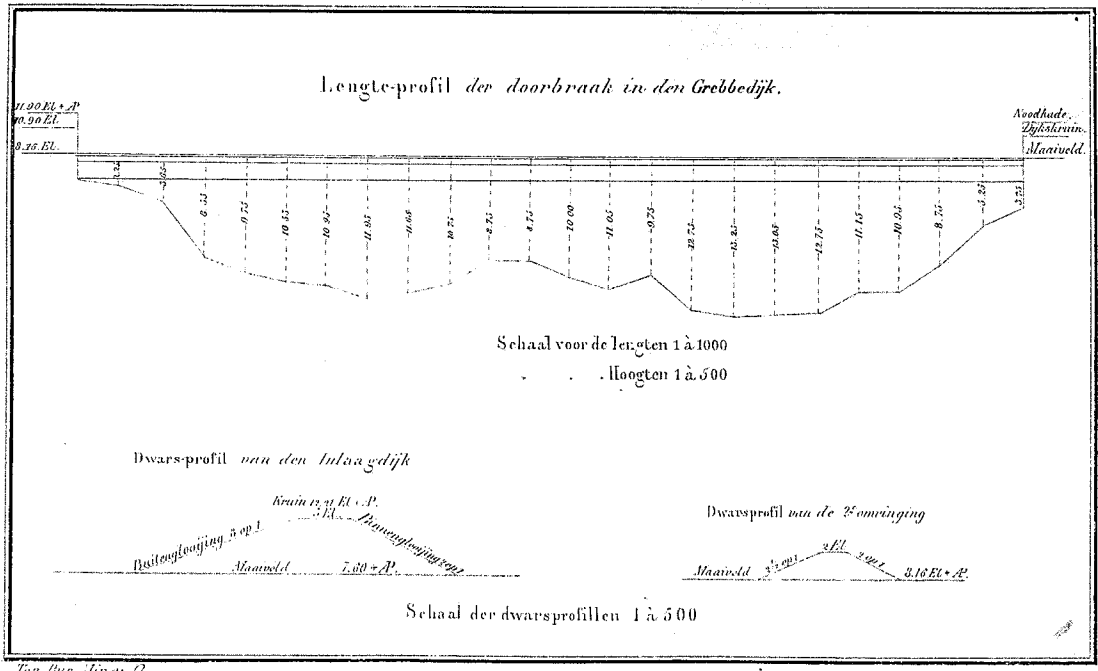
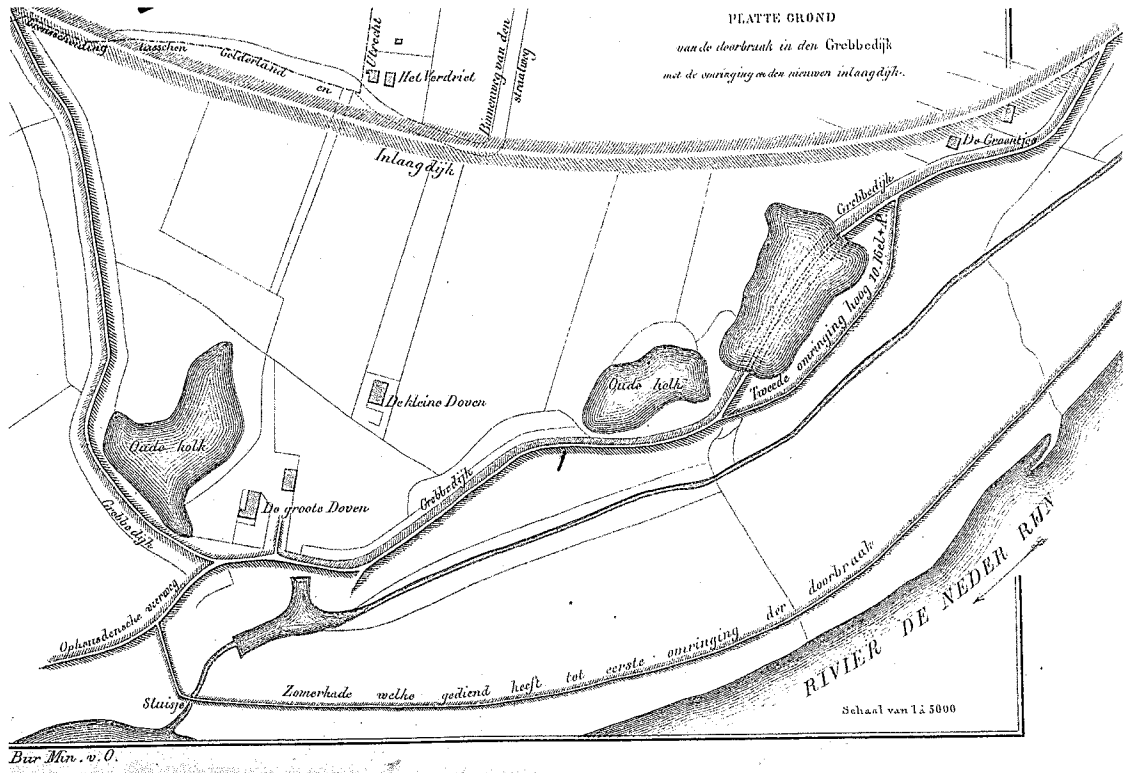
op 11 meter +AP lag. In 24 uur steeg het water ook hier met een meter en in de vroege morgen van 5 maart stond het aan het noodpeil. In die tijd lag het AP of Amsterdams peil hier ongeveer 6 centimeter hoger dan het huidige NAP of Normaal Amsterdams peil.

De Grebbedijk viel onder de zorg van twee dijksbesturen, de Dijkstoel van Wageningen en Bennekom voor het gedeelte in Gelderland, en de Dijkstoel van de Rhenensche Nude en Achterbergsche Hooylanden voor het veel kleinere en minder kwetsbare gedeelte in Utrecht. Deze dijksbesturen hadden een samenwerkingsverband met het Veenraadschap van de Geldersche en Stichtsche Veenen en de buitenpolders Manen en Veldhuizen, en gezamenlijk werden ze de Collegiën der Exonererende (= waterlozende) Landen genoemd. De achtergrond daarvan is een verhaal op zichzelf, dat hierna in het kort zal worden behandeld. Beide dijksbesturen waren al lang van mening dat de Grebbedijk verzaard moest worden, want een toestand als in de eerste maanden van 1855 kwam in die tijd vrij regelmatig voor. Het liep echter meestal goed af, zoals nog in 1854, toen er ook ijsgang was op de Rijn en er dijkbewaking was van 11 januari tot 2 februari. Al in 1843 had de waterstaatsingenieur voor Gelderland M.H. Conrad een plan gemaakt voor verhoging en verzwaring van Grebbedijk. De kosten daarvan waren begroot op f 97.000,-, een enorm bedrag in die tijd, en dat ging ver boven het vermogen van de Exonererende Landen. Na veel heen en weer gepraat was er tenslotte een veel goedkoper plan uitgevoerd, nadat zich in februari 1848 omstandigheden op de Nederrijn hadden voorgedaan, die vergelijkbaar waren met maart 1855. De tegenover de Grebbe liggende dijken aan de zuidkant van de rivier waren daarna verbeterd. De noodzaak om dat ook aan de noordkant te doen werd wel degelijk ingezien. En dus werd er in 1851 en 1852 een noodkade aangelegd op de Grebbedijk, waardoor de waterkering bij Wageningen aan het huis het

Roode Hart op 12.40 meter +AP was gebracht en aan de Grebbe bij Rhenen op 11.75 meter +AP. Het Gelderse deel van de dijk lag toen nog veel dichters langs de rivier, waar nu de zomerkade ligt, waardoor dat gedeelte ook kwetsbaarder was voor de druk van het water. De noodkade was geen dijkverzwaring, maar een kade die bovenop de dijk was gelegd. (Afb. xi) De kosten beliepen f 16.000,-, waarin de provincie Utrecht f 3000,- bijdroeg.

Op 5 maart 1855 merkte men om 6 uur 's morgens dat het ijs in beweging begon te raken. De waterstand bereikte het noodpeil van 11 meter +AP en bleef verder stijgen. Rond 14.00 uur liep het water op drie plaatsen over de dijk, omdat de noodkade door ijsschollen werd weggedrukt. Een uur later braken vrijwel gelijktijdig de noodkade door op de dijk bij de boerderij de Doven (die toen nog binnendijks lag) en de Marsdijk (de zomerdijk van de Marspolder) aan de overzijde van de rivier bij het huis de Spees tegenover de Grebbeberg. Nog een uur later viel er een doorbraak in de Grebbedijk zelf boven de Doven bij een waterstand van 11.215 meter +AP ofwel 0.215 meter boven noodpeil. Het binnenwater in de Nude stond maar op 6.25 meter +AP, een verschil van zo'n vijf meter dus. Dat kon de dijk niet aan. De doorbraak bereikte een breedte van 165 meter en een diepte van 5 meter - AP.

De waterstand buiten de Grebbesluis viel na de doorbraak tot 10.15 meter +AP bij een binnenstand van 7.9 meter +AP. Door de dijkbreuken ontstond er een grote zijdelingse afvoer van water. De afvoer van het ijs vertraagde hierdoor, waardoor de rivier verstopt raakte en het water nog hoger werd opgestuwd. Om 21.30 uur brak daarvoor de winterdijk van de Nederbetuwe bij Lienden op drie plaatsen door. Ook waren er dijkbreuken verder stroomafwaarts bij Maurik en bij Ingen. In het hele rivierengebied vielen 17 dijkdoorbraken langs de rivieren en 30 doorbraken in binnendijken en buitenpolders. Langs de

Bovenrijn in Duitsland waren er 16 dijkdoorbraken. Ongeveer honderd dorpen raakten overstroomd en minstens dertien mensen verdronken.

In de Vallei loopt de helling van de bodem van zuidoost naar noordwest. Amersfoort ligt zo'n 5,5 meter lager dan de Nude. Het gevolg is dat na een doorbraak in de Grebbedijk de hele Vallei langzaam volloopt tot aan het Randmeer toe, als er niets tegen gedaan zou worden. Het idee van de Grebbelinie als waterlinie is op deze hoedanigheid gebaseerd. De overstroming verloopt wel traag, zodat er tijd is om maatregelen te nemen. Laten wij volgen wat er in maart 1855 gebeurde:

Drie uur na de dijkbreuk op 5 maart begonnen de lage gedeelten van Rhenen, Bennekom, Gelders Veenendaal, Ede en Lunteren onder te lopen. In de nacht gebeurde dit ook in Stichts Veenendaal. Het maaiveld (d.i. de hoogte van de bodem) in het zuidoosten van Veenendaal, het Binnenveld, ligt tegenwoordig op een hoogte van 6,3 meter +NAP. Bij overstroming komt de hoogste waterstand hier op zo'n drie à vier meter. Het laagst gelegen deel van het gebied ter weerszijden van de Bisschop Davidsgrift is daarom nu door het waterschap Vallei & Eem aangewezen als bergingsterrein voor overtollig water bij overvloedige regenval, zodat andere delen van de Vallei dan droog kunnen blijven. De bodem ligt hier zo laag, omdat er in de 16^e eeuw veel turf is gestoken, waardoor het maaiveld meters lager is komen te liggen. In 1855 werd van sommige hooilanden in Achterberg door het overstromingswater de bovenste laag

veen ter dikte van een voet (ongeveer 30 cm) door het water opgelicht. Stukken ter grootte van drie morgen (2,5 hectare) dreven weg. Onder Manen gebeurde dat met een bunder veen (een hectare). Enkele stukken waren begroeid met lies en struiken, zodat ze eruit zagen als vaste grond. Dit doet denken aan de drijvende eilanden (mogelijk in het Meer Flevo, de voorloper van Almere en later Zuiderzee), beschreven door Plinius. Het centrum van Veenendaal, dat in de 16^e eeuw is gesticht als woonplaats voor de turfarbeiders, ligt hoger, op twee zandbulten de Grote en de Kleine Veenlo genaamd, op een maaiveldhoogte van ongeveer 9 meter +NAP. De overstroming komt hier pas later en minder hoog, ongeveer een halve meter na twee dagen. In 1855 steeg de waterstand in Veenendaal van 5,17 meter +AP op 5 maart tot 9,05 meter +AP op 10 maart. Zes mensen uit één gezin, waaronder vijf kinderen, verdronken, toen hun boot omsloeg. Veel huizen stortten in.

De Slaperdijk

In de vroege ochtend van 6 maart begon het water bij de Slaperdijk ten noorden van Veenendaal te stijgen. Deze dijk is in de 17e eeuw aangelegd door de Utrechters onder leiding van Amersfoort, juist om na doorbraak van de Grebbedijk het water te keren uit de provincie Utrecht. Hij ligt daarom grotendeels op de provinciegrens. Waterstaatkundig is dat niet de beste plek, maar kennelijk was het toen de beste oplossing. In de dijk lagen bij de voormalige herberg de Roode Haan een drietal duikers (buizen door de dijk) voor de afwatering van het zuidelijker, hoofdzakelijk Gelderse, gebied naar de Lunterse beek en zo verder naar Amersfoort. Deze duikers of heulen waren bewust te klein gemaakt in 1714, omdat de Utrechters al veel wateroverlast hadden en niet zaten te wachten op nog meer water uit Gelderland. Dat was onder de Republiek eigenlijk een ander staatje. Naast de drie heulen was in 1847/48 in het kader van het herstel van de Grebbelinie een inundatiesluis gebouwd,

Pagina 102 boven

Situatietekening van de doorbraak in de Grebbedijk in 1855. Uit: Sloet en Fijnje, 1856.

Pagina 102 onder

Lengteprofieltekening van de doorbraak in de Grebbedijk in 1855. Uit: Sloet en Fijnje, 1856.

die met schotbalken kon worden afgesloten. Deze damsluis was in maart 1855 tijdig gesloten door de luitenant der Genie, gestationeerd aan de Grebbesluis. De heulen waren voorzien van een kistdam aan de buitenzijde, dus aan de kant van Veenendaal. De waterkering bleek hier afdoende, de dijk heeft het gehouden.

In de nacht van 7 op 8 maart stonden de huizen in Gelders Veenendaal tot aan het dak onder water. Aan weerszijden van de spoorbrug bij de Klomp spoelde de grond van de spoordijk weg. De brug zelf bleek zo stevig gebouwd, dat hij midden in het water bleef staan. De waterstand bij het tolhuis aan de Jufferswijk kwam op 2.35 meter boven het maaiveld of 9.15 meter +AP. Het water steeg tegen de oostkant van de Slaperdijk, die daar zuid-noord loopt tussen Renswoude en Lunteren. De dijk eindigt bij het fort Daatselaar aan de Lunterse beek. Ook daar lag een schotbalksluis die op tijd was gesloten. Het water kon dus niet weg uit het gebied tussen de Grebbe en Veenendaal, het gebied van de Collegiën der Exonererende Landen. Aan de Grebbe was op 8 maart de waterstand binnendijks dan ook hoger dan die buiten.

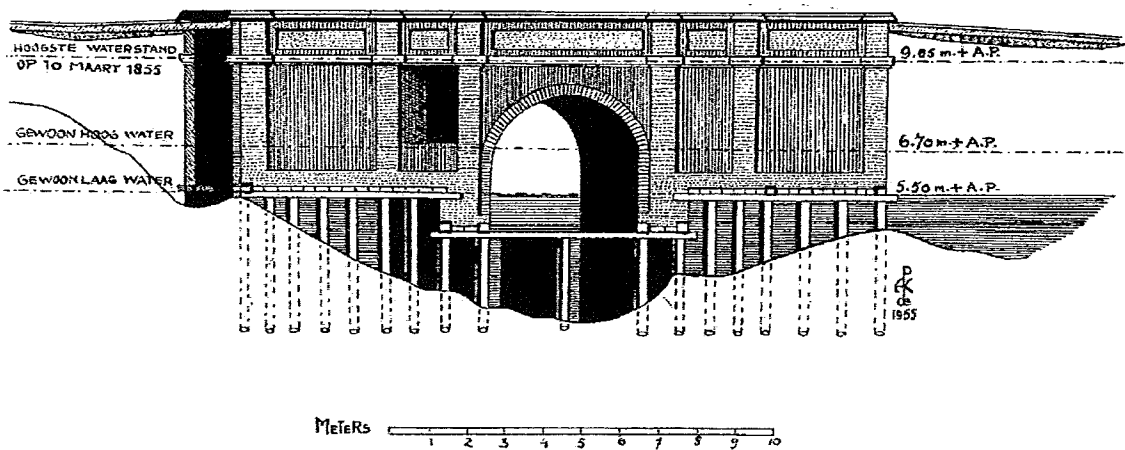
Op 9 maart begon de overstroming langzaam om de kop van de Slaperdijk bij Daatselaar te lopen, omdat de waterkering daar niet eindigt tegen echt hogere grond. Het water werd door de op verscheidene plaatsen gedichte Groeperkade uit Renswoude gehouden en het liep aan de noordwestkant daarlangs naar de straatweg Renswoude-Scherpenzeel en verder naar de Lunterse beek, die nog niet buiten zijn oevers was getreden. Aan de Rode Haan was de stand inmiddels ruim 9 meter +AP. Aan het eind van de morgen kwam de straatweg Renswoude-Scherpenzeel onder te staan. Het water liep zo wel aan de noord- als aan de zuidzijde langs het dorp Scherpenzeel, maar het gemeentebestuur had de Dorpsstraat nog droog weten te houden. 's Avonds om 21.30 uur ging het echter mis, want toen bezweek de

Munnikeheul, de duiker voor de Munnikebeek door de Slaperdijk onder Renswoude, bij een waterstand van 8.8 à 8.9 meter +AP aan de buitenkant of oostzijde van de dijk. Aan de binnenzijde stond het water op 4.74 meter +AP. Er ontstond een gat van 32 tot 40 meter breed en 8.7 meter diep onder de dijkskruin. Renswoude kwam nu midden in de nacht snel onder water te staan. In Scherpenzeel hoorde men de noodklok luiden. De opzichter van de waterstaat, gestationeerd aan de Slaperdijk, redde velen het leven. Wel verdronken enige varkens en een koe. Tweederde deel van de bevolking moest vluchten. Het detachement artillerie, dat sinds enige dagen in Renswoude was ingekwartierd om de Slaperdijk te bewaken, vertrok hals over kop naar droger oorden, maar het ook aanwezige detachement infanterie kon niet meer wegkomen. Op 10 maart 's morgens was Renswoude al aan alle kanten door het water omringd, de meeste huizen stonden onder water. Die dag vertrok de infanterie alsnog, maar de manschappen moesten wel ten minste een kwartier over de straatweg door het water waden om de dijk te bereiken. Later werden de Witte- en Hooibroeker bruggen aan de kerk of Emminkhuizerlaan afgebroken om het verkeer door een veer op Emminkhuizen te herstellen. Over de spoordijk bleef het treinverkeer met Utrecht mogelijk tot vóór de spoorbrug bij de Klomp. Ook in Scherpenzeel begon het water verder te stijgen. 's Middags op 10 maart liep de Dorpsstraat over ter lengte van 500 m, zodat het dorp in tweeën werd gesplitst. De waterafvoer werd belemmerd door de Lambalgerkade. Dit was een van de keerkades, die bij inundatie moesten voorkomen dat de kommen van de Grebbelinie weer leeg liepen. Maar in 1855 werd door deze kade de stroom geleid naar enige huizen, waarvan er drie instortten en vier andere ernstig werden beschadigd.

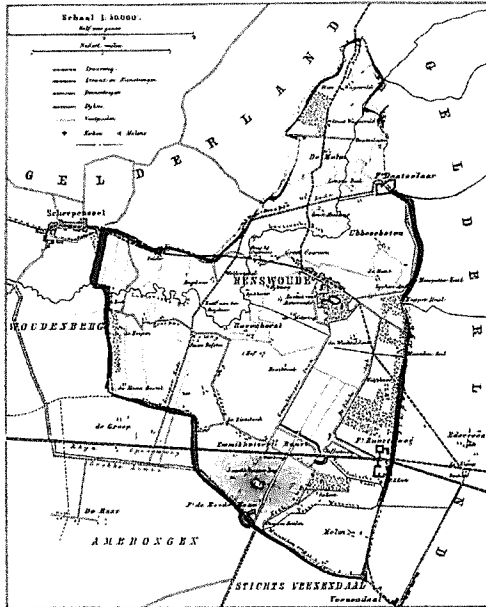
Ondertussen lag het gat in de Grebbedijk nog steeds open. Pas op 11 maart kon het herstelwerk beginnen en toen kon ook de Grebbesluis weer

Veenendaal gezien vanaf de Melm,
26 maart 1855.

Tekening van de spoorbrug bij station
De Klomp, waarop de hoogte van het
water op 19 maart 1855 is aangegeven.
Copie, door A.P. de Kleuver, van een
tekening in het archief van de Neder-
landsche Rhijnspoorweg Maatschappij
(in: Archief Nederlandse Spoorwegen,
Utrecht).

Kaart van Renswoude waarop de Munnikeheul is aangegeven.
Uit: J. Kuyper, *Gemeente-atlas van de Provincie Utrecht*, 1868.

geopend worden om het vloedwater te lozen. Ook de militaire schotbalkensluis aan Rode Haan werd geopend. Men had besloten om de zomerkade langs de uiterwaard de Benedenste polder onder Wageningen op 4,5 meter Wageningen peil te brengen om een eerste ring rond de doorbraak te krijgen. Dat werk was klaar op 15 maart, maar het werd niet goedgekeurd. Daarom werd er daarna een kade gelegd, dicht voor de doorbraak, ter lengte van 280 meter, hoog 5 meter aan Wageningen peil en breed op de kruin 2 meter, met glooiingen buiten van 2:1 en binnen van 2,5:1. Deze kade was gereed op 7 april, en voorzien van voldoende beslagwerk op 15 april.

Overstroming in de Vallei

Na de doorbraak van de Slaperdijk in de avond van 9 maart was het vloedwater in de Vallei niet meer

te stuiten. De helling van de bodem beneden de Slaperdijk naar Amersfoort is veel steiler dan tussen de Grebbe en Veenendaal. Na de overstroming van Scherpenzeel liep het water met grote kracht langs het dal van de Lunterse beek naar de Grebbelinie. De dijk daarlangs brak door bij Lambalgen, boven Bruinenburg, twee maal beneden Bruinenburg, bij de Bruinenburgersluis en bij Asschat. Ook de Groeperkade brak door. De gemeenten Woudenberg, Leusden en Stoutenburg kwamen nagenoeg geheel onder water, Leersum en Amerongen gedeeltelijk ook. Verscheidene huizen stortten in en door gebrek aan vervoermiddelen was het voor de mensen vaak onmogelijk om hun spullen in veiligheid te brengen. Het vee kon wel grotendeels gered worden. Een deel van de inwoners van Woudenberg vluchtte in de kerk, die door dammen werd verdedigd tegen het water. Een ander deel nam zijn toevlucht tot de pyramide van Austerlitz op de Heuvelrug. In Hamersveld en Leusbroek zou plaatselijk 1,5 tot 2 meter water hebben gestaan. Volgens de peilstift ingemetseld in de frontgevel van de kerk van Leusden-Zuid kwam het water daar op 14 maart ongeveer een halve meter boven het maaiveld. Op de straatweg van de Bavoortse brug naar Arnhem stond 1,14 meter water tot 9,07 meter +AP.

Op 11 maart 's middags begon de overstroming in Asschat, Stoutenburg en een deel van Hoevelaken. Het water kwam hier langs de Grebbeliniedijk en door de Moorsterbeek, die uitkwam in de Modderbeek. Alle lage gronden langs de Modderbeek liepen onder. Aan de Horsterbrug stond 0,6 meter. De boeren vluchtten met hun vee. De volgende dag stond de Hessenweg tussen de Kopermolen en Klein Hondhorst helemaal onder water. De stijging duurde tot 15 maart. Toen was de Hessenweg overstromd vanaf de tweede steeg tot voorbij de steeg van het Gasthuis Daatselaar ter diepte van een meter of meer, behalve tussen de Birkesteege en het huis Paasmaandag en voor

het huis Vuilboom. De Kopermolen stond tot het dak in het water. In Amersfoort waren op 12 maart de Herenstraat, de Sint Andriesstraat en de Coninckstraat afgedamd. De Sint-Aagtenkapel werd ingericht voor de opvang van arme bewoners die door het water uit hun huizen waren verdreven. Zo'n 60 mensen maakten gebruik van deze voorziening. Aan de Kleine Koppelsluis steeg het water 52 centimeter. De Eem trad buiten zijn oevers, waardoor de afvoer werd vergroot. Maar 's avonds drong het water toch door in de huizen aan de Muurhuizen. De Korte – en Langegracht, het Havik en het Spui waren niet meer begaanbaar. Veel inwoners moesten zich terugtrekken op de hogere verdiepingen van hun huizen. Het water steeg 1,5 meter in 24 uur en de stijging hield aan tot 16 maart. Aan de Kleine Koppelsluis was de stand toen 1,78 meter +AP en aan de brug bij Monnikendam 2,18 meter +AP, dat is ongeveer anderhalve meter hoger dan normaal. Gelukkig was het weer gunstig: de zuidwestenwind bevorderde de afvoer van de Eem.

Op 15 maart was het bewoonde deel van Scherpenzeel weer droog. Vier dagen later gold dat ook voor Woudenberg. De straten van Amersfoort waren weer begaanbaar. Maar volgens het gemeenteverslag over 1855 werd de gewone waterstand pas eind maart weer waargenomen. Renswoude en Achterberg moesten tot half april wachten vóór het water was verdwenen en Stichts Veenendaal en de lage delen van Ede zelfs tot eind april. Er had daar zeven weken water gestaan.

Het herstel van de Grebbedijk duurde van 29 mei tot 5 oktober 1855. De oude dijk langs de rivier werd verlaten en vervangen door een *inlaagdijk*, een nieuw gelegde dijk meer landinwaarts, ter lengte van 1320 meter. De dijk volgt daardoor nu niet meer de scherpe bocht van de rivier en is minder kwetsbaar voor de druk van het water bij grote afvoer. Hij werd verhoogd tot 12,65 meter bij Wageningen, afdalend tot 12 meter +AP bij Rhenen. De kruinsbreedte werd gebracht op 5

meter en de glooiingen buiten op 3:1 en binnen op 2:1. Door deze maatregelen is er na 1855 geen doorbraak meer geweest. Bijna anderhalve eeuw later bleek de dijk wel te smal voor de nu geldende eisen. Bij hoog water zou het grondwaterpeil in het dijklichaam te hoog kunnen worden, waardoor dat zijn stevigheid zou verliezen. Om dit op te lossen werd een flauwer talud (glooiing) bindendijks aangelegd. Na het hoge water van januari 1995 heeft het waterschap Vallei & Eem de dijkverbetering uitgevoerd. Tegen piping (onderloop van water door de dijk) is een ondoordringbare kleidrempel aan de buitenzijde aangelegd. De klei is gehaald uit de uiterwaarden bij Wageningen door het graven van een nevengeul voor de rivier. Waar verbreding van de dijk niet mogelijk was, zoals bij de stad Wageningen door de bebouwing en bij het natuurgebied de Blauwe Kamer, is een stalen damwand geslagen. De dijkshoogte is nu minimaal 12,18 meter +NAP.

Oorzaak en gevolg: het weggraven van de waterscheiding

Zoals boven al even aangeerd is de huidige waterstaatkundige toestand in de Vallei ontstaan door het afgraven van het hoogveen rond Veenendaal in 16^e eeuw. Nadat het bestuur in alle Nederlandse provincies in handen was gekomen van Keizer Karel V, trad een periode van rust in, waarin de economie opbloede. De vraag naar brandstof in de steden nam sterk toe en in die tijd betekende dat vraag naar turf. In de Vallei lag een hoogveen-gebied rond de Emminkhuizenberg, dat heel geschikt was voor turfsteken. Al aan het eind van de 15^e eeuw had bisschop David van Bourgondië (ca.1427-1496) dat ingezien en hij had de naar hem genoemde grift laten aanleggen om de turfpramen met hun vracht naar de Grebbe te kunnen laten varen, van waar verder vervoer over de Rijn mogelijk was. De bisschop kreeg echter ruzie met zijn onderdanen en de Stichtse burgeroorlog (1481-1483) die daar het gevolg van was, verhinderde de

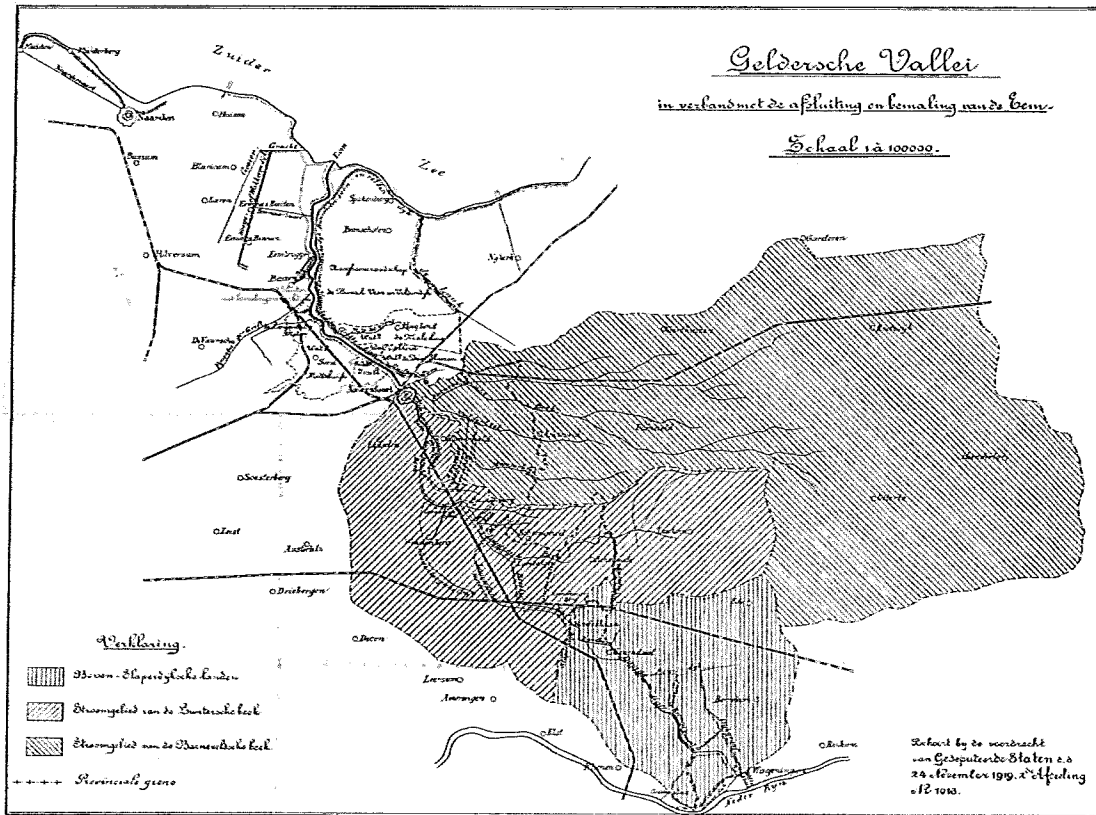
Portret van Gilbert van Schoonbeke (1519-1556). Aan hem werd in 1550 door Karel V octrooi verleend voor turfwinning in de Vallei en voor aanleg van de Schonebekergrift. Uit: Gemeentearchief Veenendaal.

uitvoering van de turfwinning in de Vallei. Na 1550 werden de plannen weer opgevat en het Veenraadschap der Geldersche en Stichtsche Veenen, een samenwerkingverband van een aantal Utrechtse, kreeg een octrooi of vergunning van de Keizer om turf te gaan steken in dit gebied. Het dorp Veenendaal werd gesticht als woonplaats voor de turfarbeiders en het Veenraadschap heeft daarover het bestuur gevoerd, tot Veenendaal in de Franse tijd een zelfstandige gemeente werd.

Een tweede octrooi werd verleend aan de Compagnie van de Antwerpse projectontwikkelaar Gilbert van Schoonbeke (1519-1556), die zijn turf haalde uit de wat noordelijker gelegen venen. Voor zijn diverse ondernemingen op industrieel en stedenbouwkundig terrein had hij veel brandstof nodig. Het vervoer daarvan mocht echter niet plaats vinden over de Bisschop Davidsgrift, want daartoe had het Veenraadschap het alleenrecht, omdat het de grift op eigen kosten had verbeterd. Van Schoonbeke legde daarom een eigen grift aan, vanaf de Emminkhuizenberg naar de Woudenbergse grift, die doorgetrokken werd naar de Leusder grift, terwijl de Lunterse beek er aan de noordkant van Woudenberg met een duiker onderdoor geleid werd. Deze grift kwam bij het huis Lockhorst uit in de Heiligenbergerbeek. De turfpramen mochten echter niet over de beek naar Amersfoort varen, omdat zij het water te zeer zouden vervuilen. Langs de beek bij Amersfoort lagen de blekerijen, die voor de stad van groot economisch belang waren en die absoluut schoon water nodig hadden. Daarom moest Van

Schoonbeke een nieuw kanaal aan de westzijde van de beek graven, dat bij Monnikendam in de Stadsbuitensingel uitkwam. Op 16^e-eeuwse kaarten is dit kanaal duidelijk aangegeven. De pramen mochten dan verder door de Westbuitensingel naar de Eem varen, zoals op de bekende gravure Amorfortia van Braun en Hogenberg te zien is. Vervolgens kon het vervoer over de Eem en de Zuiderzee naar Amsterdam plaatsvinden. Maar daarvoor moest eerst ook nog de Eem door Van Schoonbeke worden uitgediept. De stad Amersfoort had deze zware eisen gesteld, omdat het stadsbestuur de hele onderneming niet zo zag zitten. Als het dan toch moest, wilde men er zoveel mogelijk voordeel voor zichzelf uithalen en de uitdieping van de Eem was zeker ook in het eigen voordeel. De beken die aan de zuidkant van Amersfoort samenvloeiden, voerden altijd veel zand mee, dat beneden de stad in de Eem neersloeg, omdat daar de stroomsnelheid verminderde. De rivier raakte daardoor te ondiep voor grotere schepen om de stad te bereiken. En in een tijd dat het vervoer van zware goederen over de onverharde wegen door de modder in ons natte klimaat uiterst moeizaam was, was de haven voor Amersfoort van levensbelang.

Daarnaast was men terecht bang voor een grotere afvoer van water uit de hoger gelegen veengebieden naar de stad. Amersfoort ligt op het punt waar al het water uit de Vallei samenkomt, vóór het door de Eem naar het noorden wordt afgevoerd. De beken in dit gebied zijn zogenaamde laaglandbeken, die voornamelijk worden gevoed door regen- en kwelwater. Het waterpeil kan daardoor snel sterk wisselen. Bij veel regen treden de beken op laag gelegen plaatsen buiten hun oevers, bij langdurige droogte vallen zij soms droog in hun bovenloop. Voor de stad was juist een constante en regelmatige aan- en afvoer van schoon water van levensbelang. De bierbrouwerijen en de textielindustrie met zijn blekerijen en watermolens hadden dat nodig, maar ook moest

Overzichtskaart van de afwateringsgebieden in de Vallei, die hun water afvoeren naar de Eem bij Amersfoort. Vervaardigd door Provinciale Waterstaat van Utrecht in verband

met een niet-uitgevoerd plan tot afsluiting van de Eem bij Baarn uit 1919. Uit: Archief Hoogheemraadschap van de Bunschoter Veen- en Veldendijk; inv.nr. 664.

men de grachten, die ook open riolen waren, kunnen doorspoelen. Bij een te grote toevoer van water naar de stad bestond er overstromingsgevaar, als de Eem niet voldoende kon afvoeren door een hoge waterstand op de Zuiderzee bij noordwestenwind. Dat kwam nog wel eens voor. Amersfoort zat dus klem tussen het water boven en beneden de stad. Vanwege de bezwaren van de lokale bewoners kreeg het octrooi van Van Schoonbeke maar een looptijd van 36 jaar. Dat Van Schoonbeke ondanks al deze belemmeringen

en kostbare investeringen toch met zijn onderneming is doorgedaan, geeft ons wel een indruk van hoe winstgevend deze geweest moet zijn.

De turfgraverij werd zó voortvarend aangepakt dat tegen het eind van de 16^e eeuw bijna al het veen was weggegraven. Toen bleek dat de bewoners van Amersfoort en omgeving terecht bezwaar hadden gemaakt tegen de hele onderneming. De gevolgen voor de waterhuishouding waren ernstig en onomkeerbaar. Het hoogveen-gebied in het midden van de Vallei had niet alleen

altijd veel water vastgehouden, maar het had ook gefungeerd als waterscheiding, waardoor het gebied ten zuidoosten van de Emminkhuizerberg kon afwateren naar de Rijn. (Afb. xii) Door het turfsteken was het maaiveld nu meters gedaald en de waterscheiding was verdwenen. De hele Vallei lag open voor overstroming bij een doorbraak van de Grebbedijk. De eerste keer gebeurde dat in januari 1573, maar toen bereikte het water Amersfoort nog niet. Dat was wel het geval begin maart 1595, toen er ernstige schade in de stad werd aangericht. In de eerste helft van de 17e eeuw brak de dijk en aantal keren door, zoals in januari 1643 en februari 1644, waardoor het grondwerk onder de schotbalken bij Grote Koppelpoort wegspoelde. De voorpoort en de brug waren zó ernstig verzwakt, dat zij in 1645 vernieuwd moesten worden. Bij de volgende doorbraak op 16/17 januari 1651 was de maat dan ook vol, zeker toen de dijk opnieuw overliep op 2/3 december 1651. Maar Amersfoort had geen zeggenschap over de Grebbedijk, dat hadden alleen de grondeigenaren in Wageningen en Rhenen, voor zover hun landen door de dijk beschermd werden. Zij moesten ook betalen voor het dijksonderhoud.

De zaak lag echter nog gecompliceerder. Het weggraven van de waterscheiding had namelijk niet alleen ernstige gevolgen voor het lagere noordwesten van de Vallei. Ook het zuidoosten kwam in de problemen, omdat de afwatering naar de Rijn door de maaiveldaling steeds moeilijker werd. Vanwege de helling in de Vallei was de enige andere mogelijkheid afvoer van water naar de Lunterse beek in het noordwesten en die beek kwam uit in de stadsgrachten van Amersfoort, waar men juist niet op nog meer water zat te wachten. Het waterstaatsrecht liet niet toe dat iemand zo maar een nieuwe afvoerroute voor zijn overtollig water kon opeisen. Oude rechten moesten gerespecteerd worden, maar als de situatie veranderde, gold de regel Wien water deert, die water keert, ofwel wie last heeft van te veel water,

die maakt een waterkering, zodat de overlast zich naar de bureu verplaatst. Daar kwam nog bij, dat het zuidoosten van de Vallei grotendeels in Gelderland ligt en het noordwesten met Amersfoort in Utrecht. Dat waren onder de Republiek twee zelfstandige staatjes, die niet van zins waren elkaars problemen op te lossen. Om de toegesloten afvoer naar de Lunterse beek te stuiten hadden de Utrechters al in 1608 een dam gelegd bij de Rode Haan (het laagste punt in de waterscheiding en later de Slaperdijk), die alleen geopend mocht worden voor de afvoer van overstromingswater. Dat betekende dat de normale lozing van regen- en kwelwater vanuit het Gelderse zuidoosten van de Vallei voortdurend werd belemmerd. En dat leidde vaker tot wateroverlast in het gebied van de Collegiën der Exonererende Landen dan de hinder die het noordwesten van de Vallei ondervond door doorbraken van de Grebbedijk.

In 1651 waren beide partijen dan ook tot het uiterste getergd. Door *vele fiere disputen en heftige krakelen* liepen de onderhandelingen op niets uit. De Wageningers dreigden de dijk niet alleen niet te herstellen, maar hem zelfs af te graven, als zij geen recht kregen om af te wateren naar de Lunterse beek. De Amersfoorters c.s. wilden daar niet over praten, zolang de dijk niet eerst zó goed gemaakt werd, dat hij niet meer zou doorbreken. De Staten van Utrecht en Gelderland bemoeiden zich ermee. Dat leidde tot een eigenlijk heel aanvaardbaar concept-akkoord: de dijk zou hersteld worden en er zou bemaling met watermolens worden aangelegd op de Bisschop Davidsgrift op kosten van alle belanghebbenden, zowel in Gelderland als in Utrecht. Daarna zouden de oude onderhoudsplichtigen, dus de grondeigenaren onder Wageningen en Rhenen, weer verantwoordelijk zijn voor het onderhoud van de dijk. Door de bemaling zou het zuidoosten van de Vallei weer kunnen afwateren op de Rijn en was de aanleg van een waterlozing naar de Lunterse beek niet meer nodig. De Utrechtse Staten gingen vlot

akkoord met de overeenkomst, maar die van Gelderland, nooit zo besluitvaardig, hielden de zaak te lang aan. De Wageningers weigerden iets aan de dijk te doen vóór de start van de bouw van de watermolens. Het wantrouwen tussen partijen groeide na de overloop van de dijk in december 1651. Tenslotte gaven de Staten van Utrecht op 17 september 1652 toestemming voor de aanleg van een slaperdijk langs de vroegere waterscheiding, ongeveer op de provinciegrens, om het vloedwater in elk geval uit het eigen gebied te houden bij een nieuwe dijkdoorbraak. De aanbesteding vond plaats in oktober 1652, in maart 1653 gevolgd door de aanleg van een sluis in de dijk voor de Jufferswijk. Dit was een eenzijdige maatregel van Utrechtse kant en er werd geen waterlozing langs de Rode Haan naar de Lunterse beek toegestaan. Van bemaling voor de Gelderse landen in het zuidoosten kwam ook niets meer. Voortaan lag het gebied tussen Veenendaal en de Grebbe nog sterker te verdrinken dan voorheen.

De effectiviteit van de nieuwe Slaperdijk werd niet onmiddellijk op de proef gesteld. Het duurde tot januari 1682 vóór de Grebbedijk weer overliep en een nieuwe doorbraak vond pas plaats op 24 februari 1711. De onderhandelingen werden daarna hervat en het duurde drie jaar vóór men tot overeenstemming kwam. De Conventie van 1714 hield in dat de Grebbedijk hersteld, verhoogd en verzwaaard zou worden tegelijk met de aanleg van een waterlozing door drie heulen of duikers door de Slaperdijk bij de Rode Haan. Het water zou dan geleid worden door het eerste gedeelte van de oude Schonebekergrift en vervolgens door de Broeksloot naar de Lunterse beek. Het plan voor zo'n afvoertraject dateerde al uit 1627. De kosten van het dijksherstel zouden half/half gedeeld worden door de eigenaren van alle landen boven en beneden de Slaperdijk. Bij een nieuwe doorbraak van de Grebbedijk zouden alle belanghebbenden binnen en buiten de Slaperdijk naar rato van grondbezit bijdragen. De kosten van aanleg

van de waterlozing kwamen ten laste van de Exonererende Landen buiten de Slaperdijk. Aan de Rode Haan, bij het Geeresteinse schut in de Lunterse beek bij Woudenberg, en aan de Kleine Koppelsluis in Amersfoort zouden peilschalen worden geplaatst. De heulen aan de Rode Haan mochten alleen gesloten worden, als het water boven deze peilen kwam of als de Grebbedijk weer doorbrak. In dat geval moesten ze weer geopend worden, zodra de doorbraak bevangen (voorlopig gedicht) was. Dat laatste is niet gebeurd in 1855, maar de lozing is wel op tijd hervat door de naast de heulen gelegen militaire inundatiesluis aan de Rode Haan.

De Grebbedijk vóór 1855

Het dijkbeheer langs de grote rivieren gaf reden tot zorg in de eerste helft van de 19^e eeuw. Daarom had Koning Willem I in 1821 een Commissie tot onderzoek der beste rivierafleidingen ingesteld die in 1827 rapport uitbracht. Er kwam echter geen oplossing en dus volgde er een tweede Riviercommissie, die werkzaam was van 1828 tot 1849. Bij Koninklijk besluit van 21 augustus 1835 nr 23 werd het Reglement op de correspondentie bij ijsgang en hoog opperwater op de rivieren vastgesteld. Hierin werden regels gegeven voor het instellen van dijkbewaking – het oproepen van het dijkleger – en de berichtgeving van hogerop gelegen posten aan punten verder stroomafwaarts over de waterstand op de rivieren en het volume van de afvoer, zodat men tijdig maatregelen zou kunnen nemen om de dijken te beschermen. Onderstaand staatje geeft een beeld van de problemen op de Nederrijn in de jaren vóór 1855, ontleend aan het archief van de Dijkstoel van de Rhenensche Nude en Achterbergsche Hooylanden:

20-29 maart 1827 Dijkleger opgeroepen aan de Grebbedijk

10 maart 1831 Hoog water op de Rijn

26 december 1833-12 januari 1834	Dijkleger; nacht van 31/12 op 1/1 noodlottig	3-10 maart 1844	Dijkleger.
29 januari 1834	Dijkleger	30 januari-7 februari 1846	Dijkleger
14 december 1836	Dijkleger	7-10 februari 1848	IJsgang op de Rijn, dijkleger
5-7 maart 1838	Dijkleger	23 december 1849-19 januari 1850	IJsgang op de Nederrijn en Lek
17 februari 1841	Het water staat op en aan de Grebbedijk; overloop van de dijk bij Heteren. Deze is daarna verhoogd	december 1853-eind januari 1854	De Lek dichtgevroren
		11 januari-2 februari 1854	Dijkleger

Ook tegenwoordig komen er in de Gelderse Vallei nog wel overstromingen voor. Zij worden niet veroorzaakt door een dijkdoorbraak, maar door zware regenval. Daardoor stonden vroeger vrijwel elke winter enkele duizenden hectaren onder water. Maar na de aanleg van het Valleikanaal is de waterhuishouding flink verbeterd. Tegenwoordig lopen nog maar enkele honderden hectaren af en toe onder en dat gebeurt bovendien zeker niet meer elke winter. Wel is het opvallend dat de wateroverlast op precies dezelfde plaatsen voorkomt als vroeger. Zo vreemd is dat niet, want het water stroomt natuurlijk nog altijd naar de laagste plekken. Bekende plaatsen zijn het Binnenveld bij Veenendaal en de lage gronden net ten oosten van Amersfoort en Leusden. Het zijn de laagst gelegen delen van het afwateringstraject van

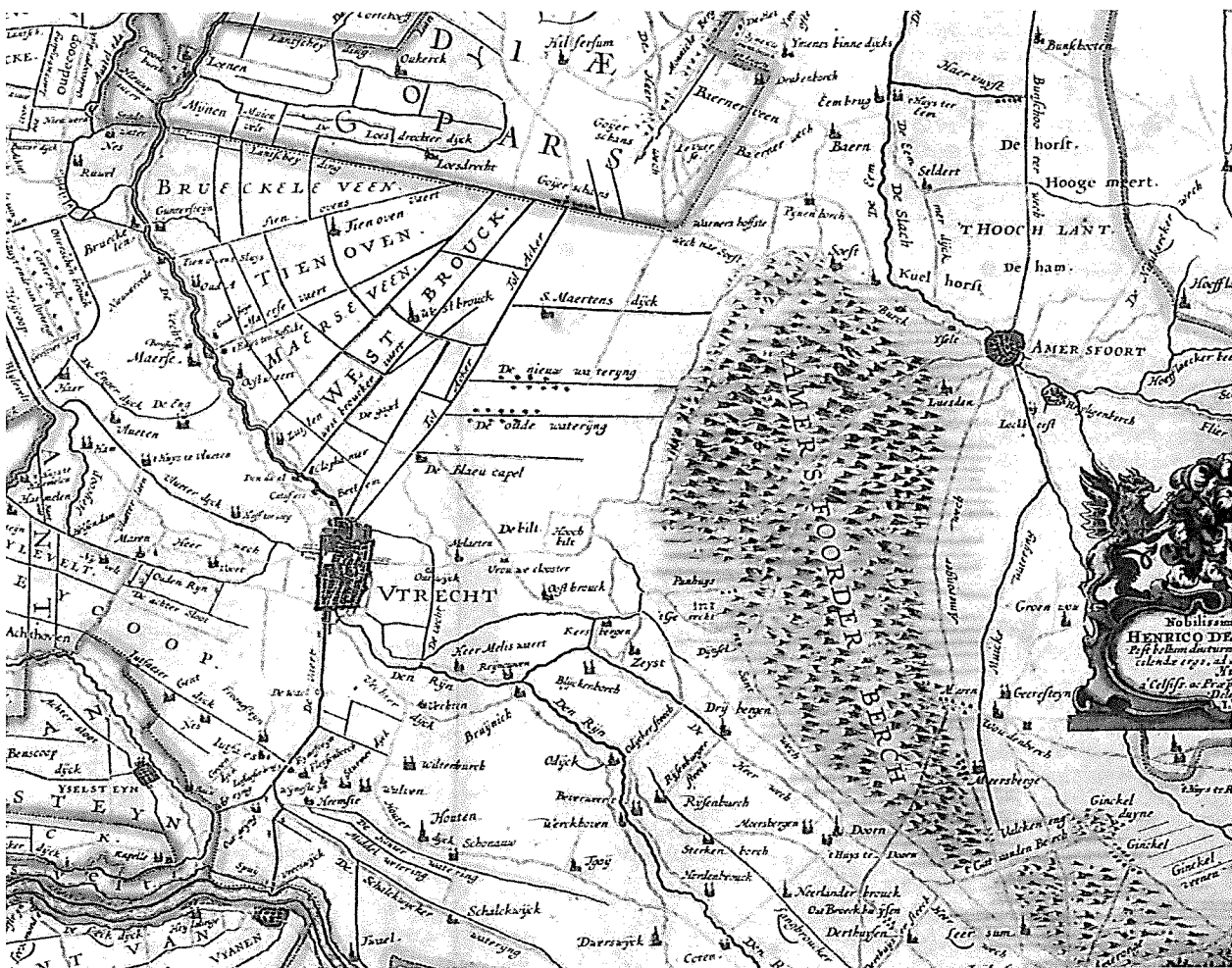
de Vallei en dus ook van de voormalige Grebbelinie. Bij de aanleg van deze waterlinie wisten men exact de laagste en daardoor gemakkelijkst inundeerbare gronden te vinden. (Afb. xv en xvi)

Vroeger waren de overstromingen door teveel regen- en kwelwater vooral schadelijk voor de landbouw. Maar nu zijn de stedelijke gebieden in de Vallei sterk uitgebreid. Overstromingen in zulke gebieden richten veel meer schade en overlast aan dan vroeger. Dat hebben we gemerkt bij de overstromingen van 1998. Daarom heeft Waterschap Vallei & Eem nu de laagst gelegen gebieden (in totaal circa 850 hectare) aangewezen als waterbergingsgebied. Dat is nodig om de lage delen van Veenendaal, Leusden en Amersfoort te vrijwaren van wateroverlast.

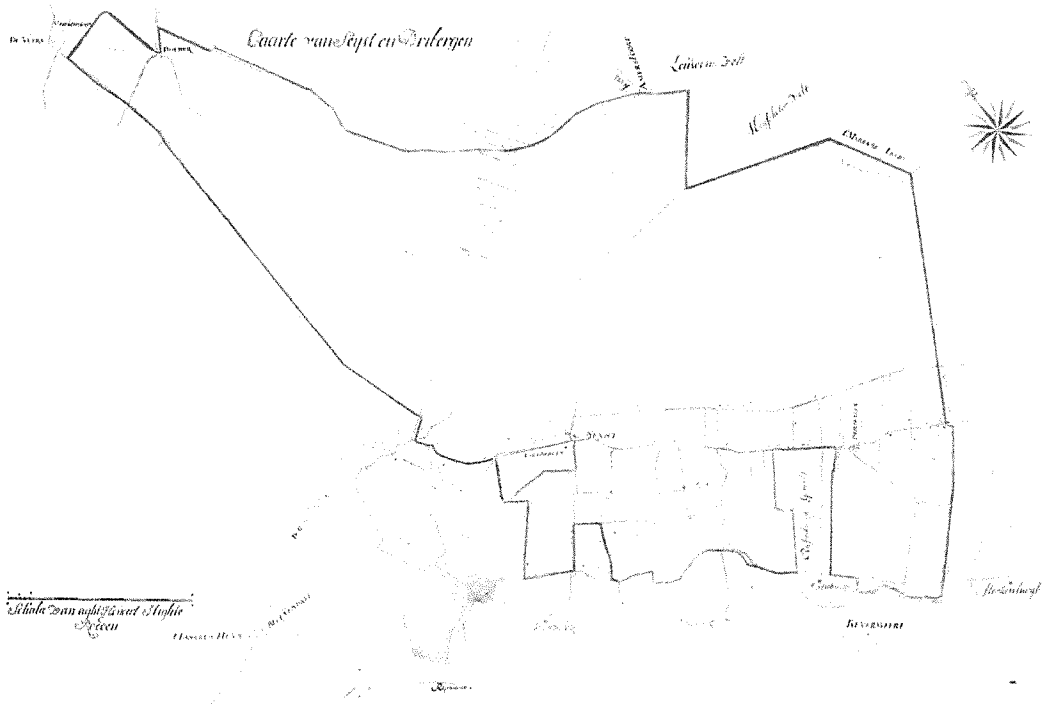
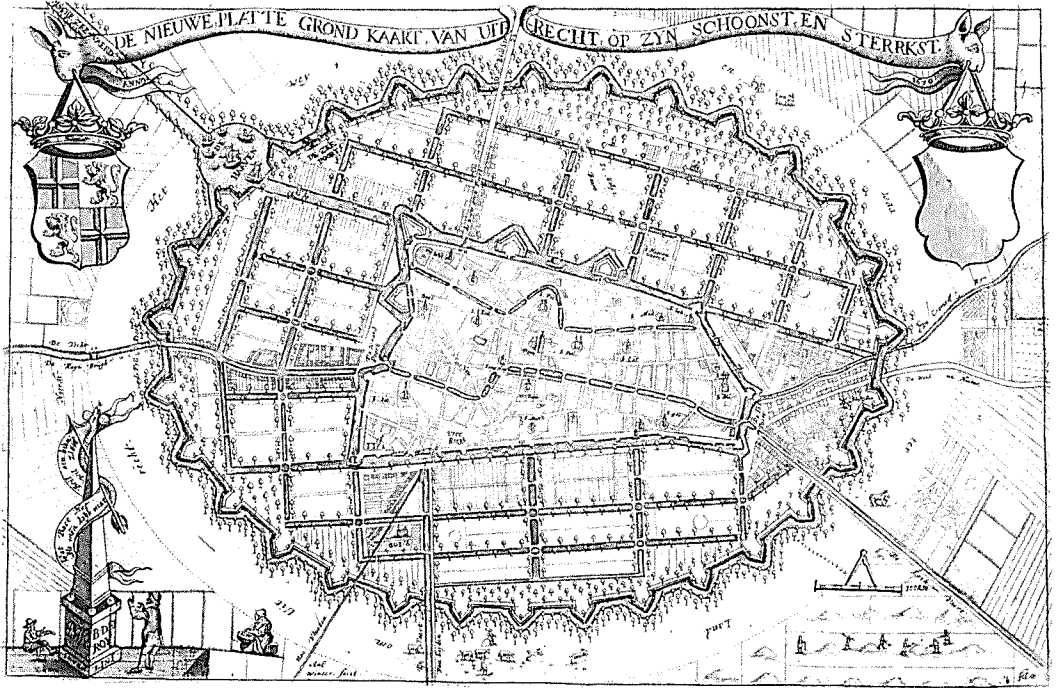
Doordat het klimaat veran-

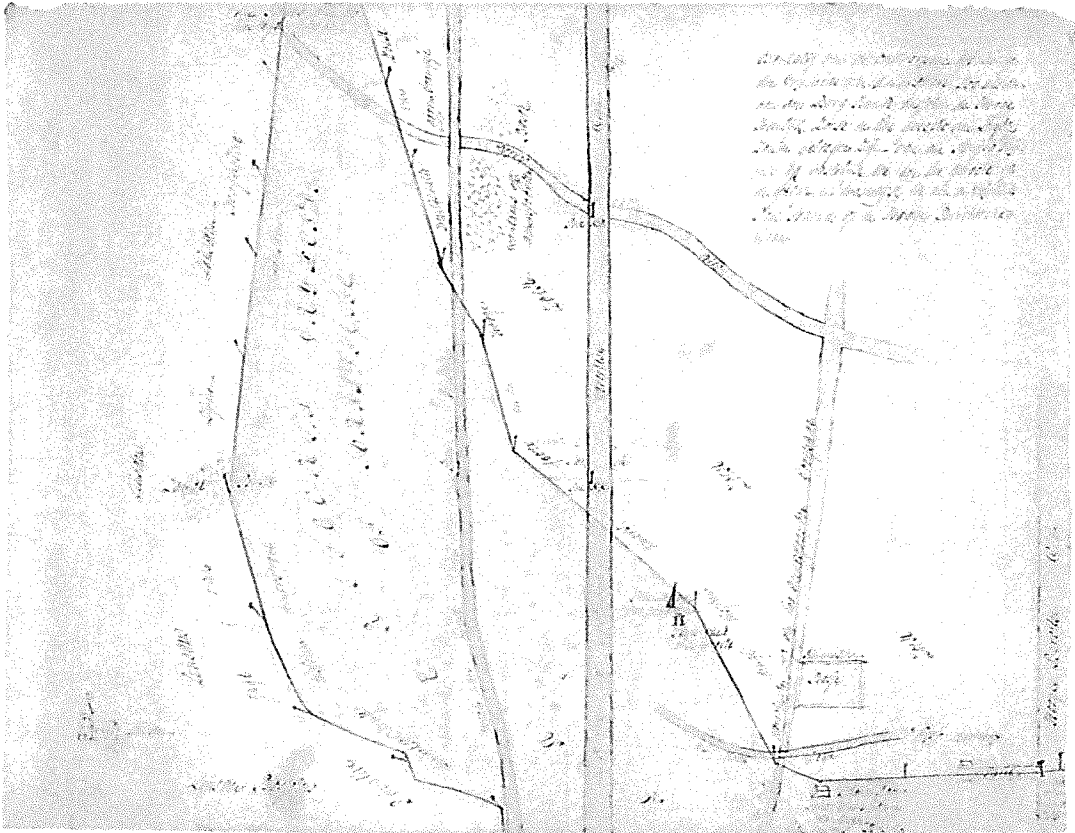
dert, zullen er in de toekomst vaker hevige regenbuien voorkomen en dan zullen de waterbergingsgebieden dus ook vaker nodig zijn. De ligging van deze gebieden wordt vastgelegd in de keur van het waterschap en in de bestemmingsplannen van de gemeenten, zodat daar niet gebouwd mag worden. Deels liggen de waterbergingsgebieden op landbouwgronden. Hiervoor heeft het waterschap een schaderegeling gemaakt. Voor een ander deel worden het nieuwe natuur- en recreatiegebieden. Samen met de gemeenten en natuurbeschermingsorganisaties maakt het waterschap daar nieuwe inrichtingsplannen voor.

Ir H.J. Nobbe
Senior medewerker waterhuishouding van Waterschap Vallei & Eem

1 Uitsnede uit een kaart van de provincie Utrecht, waarop de toestand van de Amersfoortse Berg is te zien vóór de aanleg van de weg. De Berg is weergegeven als een woest gebied; verschillende karresporen verbinden de steden Amersfoort en Utrecht. Collectie: Archief Eemland.

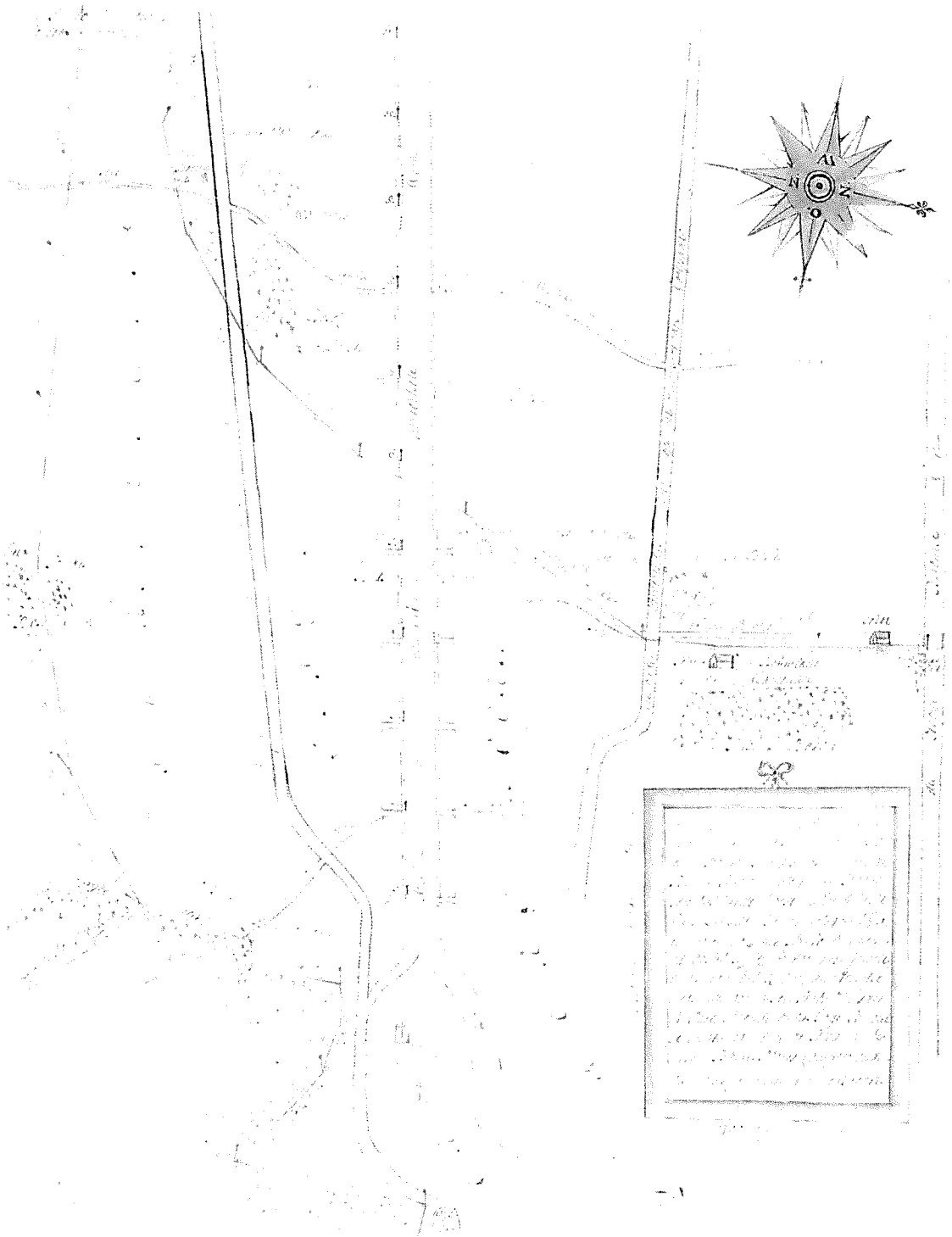
Pagina 114 boven

II Het plan-Meyster, waarin de stad Utrecht zou worden uitgebreid en zou worden voorzien van nieuwe infrastructuur in de vorm van een havenkom en een kanaal naar de Eem.
Collectie: Archief Eemland.

Pagina 114 onder

III 'Caarte van Seijst en Dribergen' uit 1652. Het tracé van de weg, de aanzetten van de sorties en de namen van een aantal grondeigenaren is erop weergegeven.
Collectie: Archief Eemland.

IV Op deze kaart uit 1681 worden de grenzen van het rechtsgebied van Amersfoort weergegeven. De Amersfoortseweg staat er ook op; een aantal 'vakpalen' is te herkennen. De oriëntatie van de kaart vloeit voort uit de richting van de weg; deze werd kenmerkend gezien als het belangrijkste element in het landschap rond Amersfoort.
Collectie: Archief Eemland.

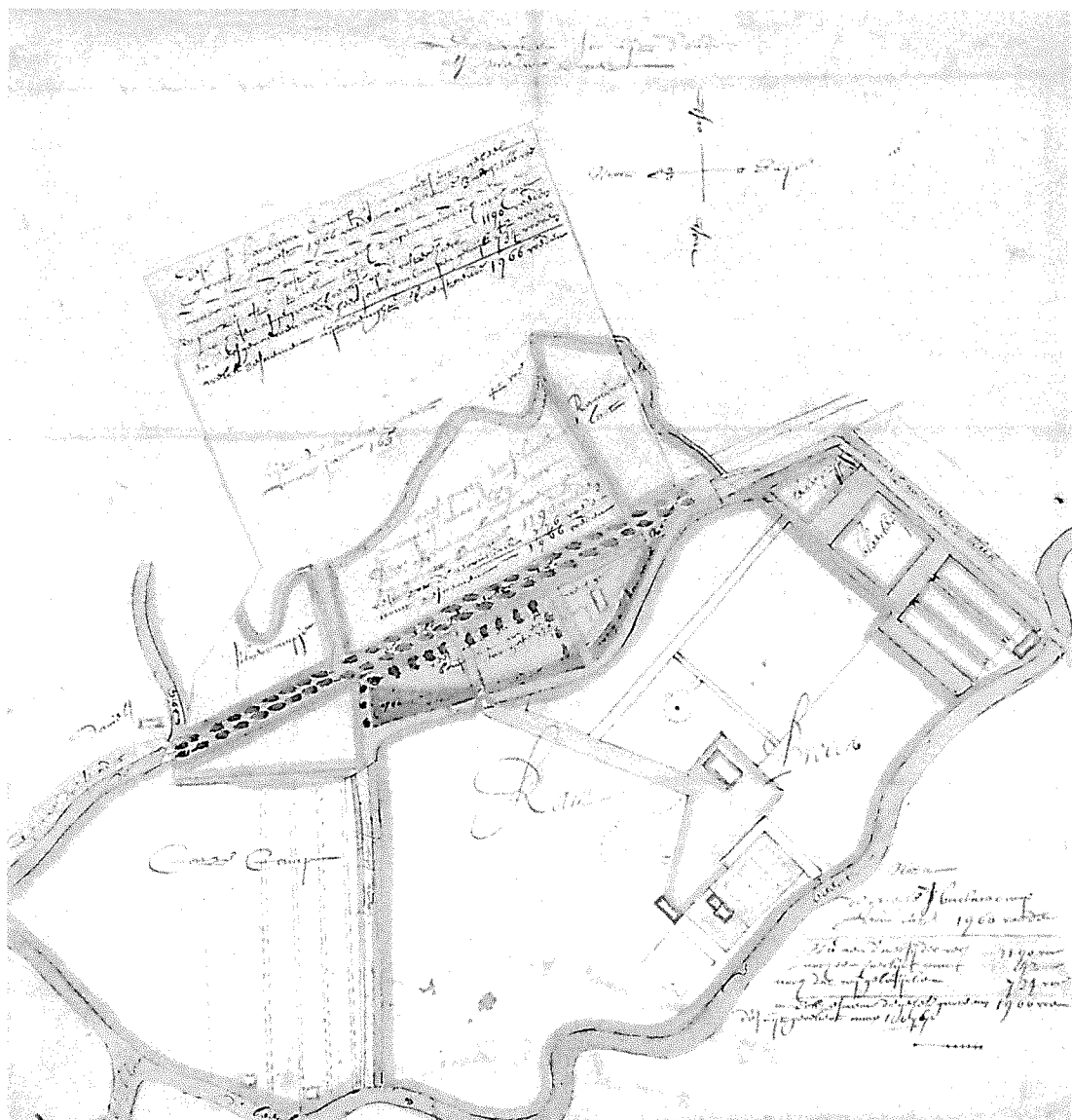

v Grenskaat van het gerecht Amersfoort uit 1681, waarop het oostelijke uiteinde van de weg is weergegeven. De galg, een aantal 'sorties' en de vakpalen 1

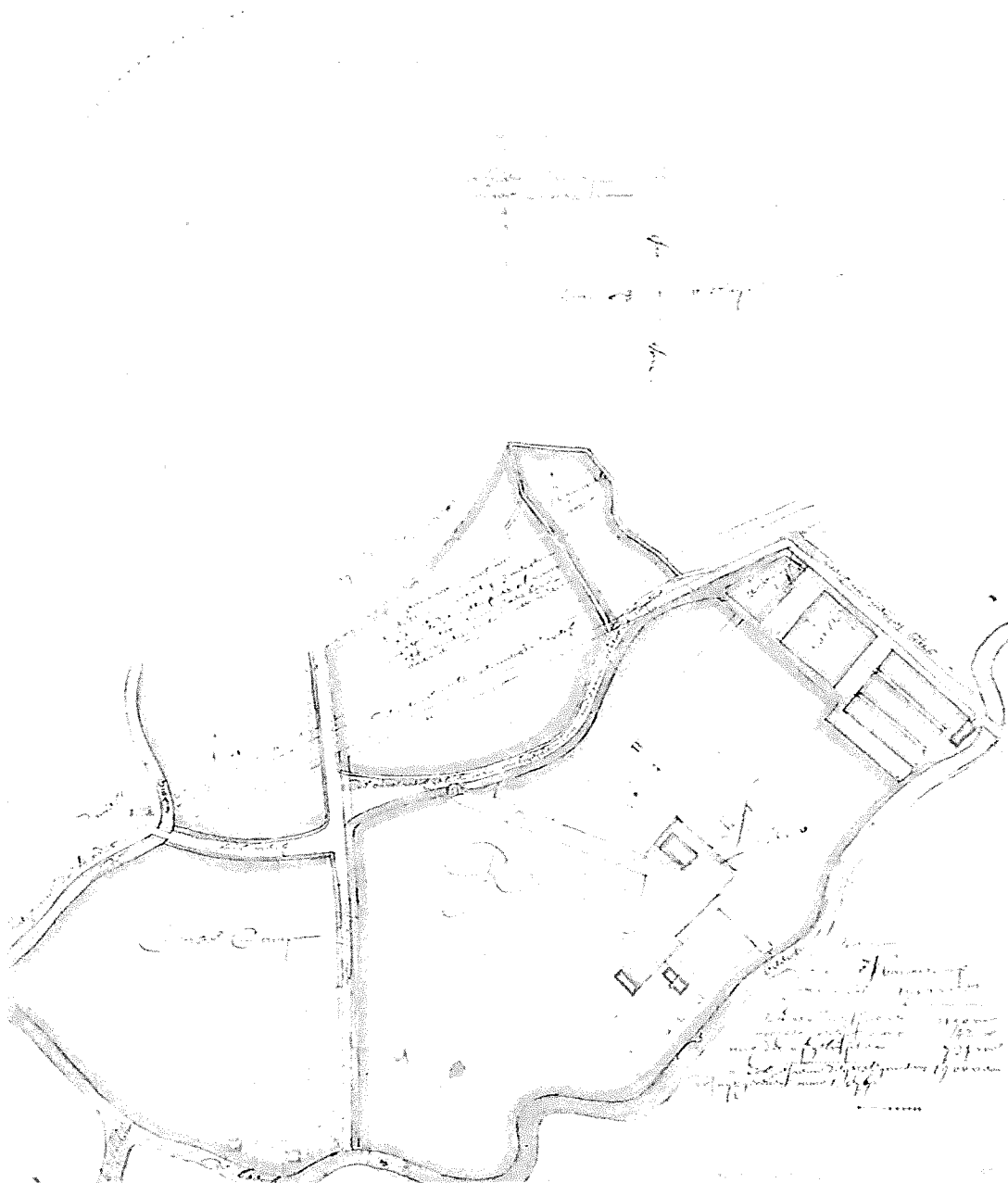
tot en met 11 zijn te herkennen. Ook deze kaart is georiënteerd op de Amersfoortseweg. Collectie: Archief Eemland.

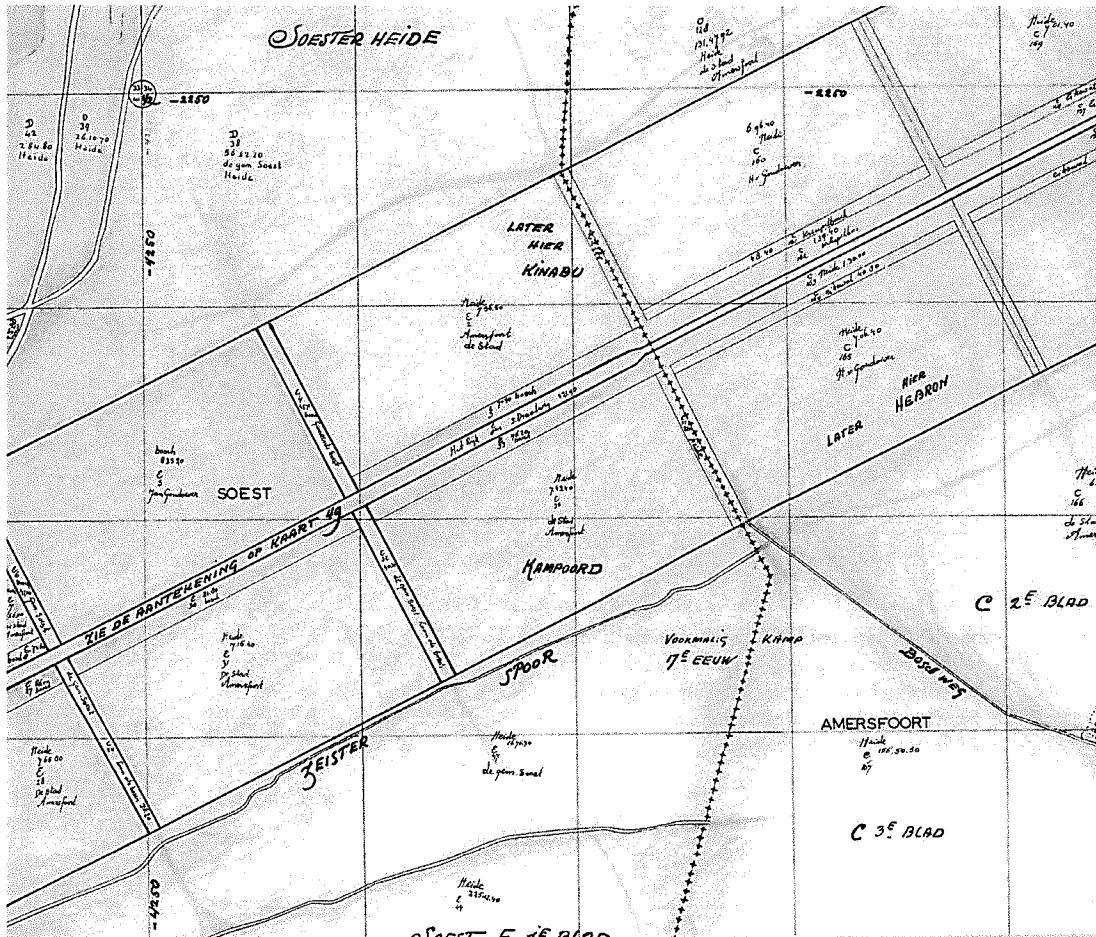
VI Hoogtekaart van de Amersfoortseweg en zijn omgeving. Op de kaart is het oorspronkelijk tracé van de weg en de latere verleggingen goed te zien. Het Oostelijk deel van de weg is in de loop van de tijd vervallen tot een pad door het bos, dat uitkomt bij de snelweg A28. Ook de vakkenstructuur is voor een groot deel herkenbaar.
Collectie: Archief Eemland.

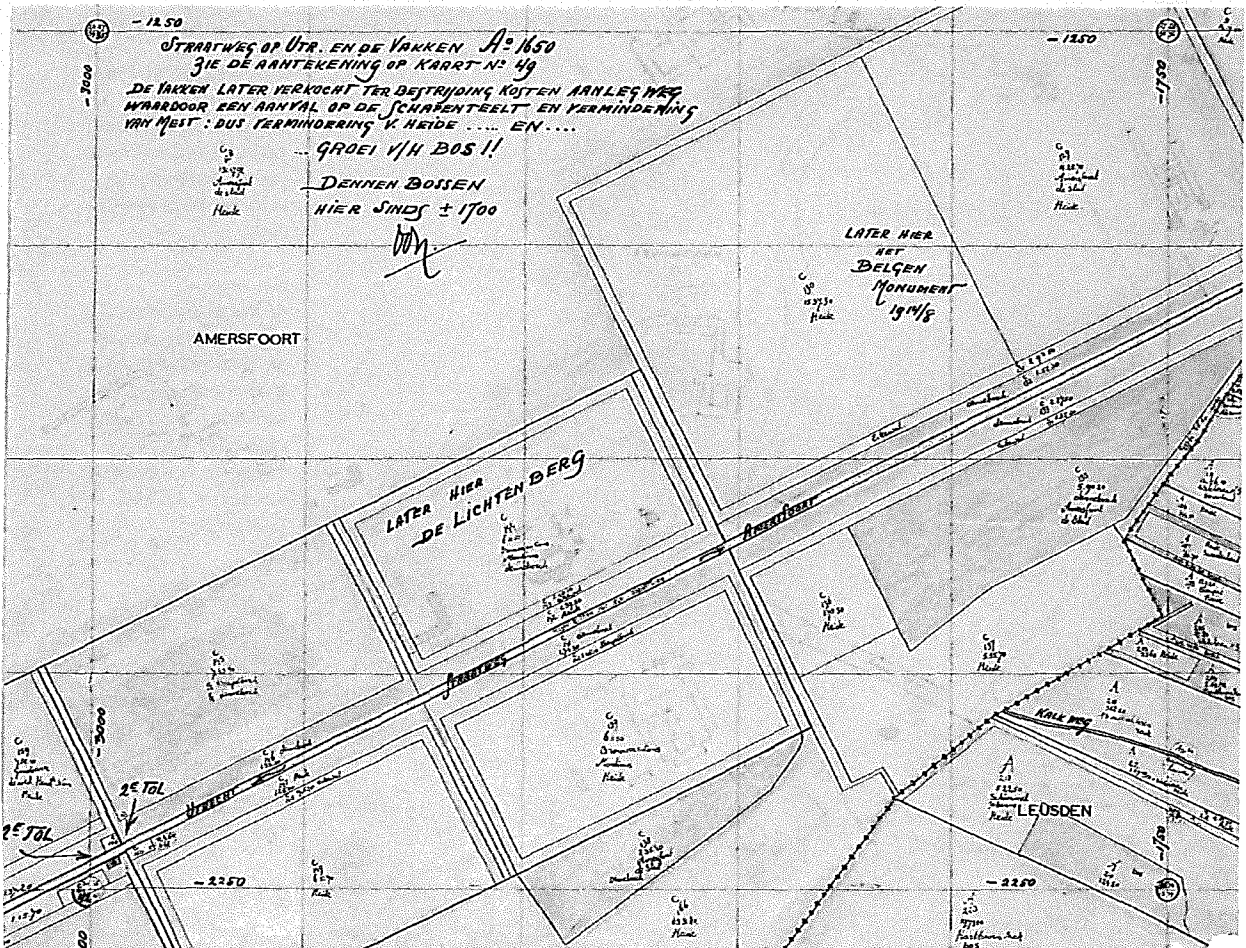

VII Zeventiende-eeuwse ontwerp voor het rechtekken en verbreden van een deel van de Heiligenbergerweg bij Jacob van Campens landgoed Randbroek. Gebaseerd op metingen op 1659. Nieuwe situatie. Collectie: Archief Eemland.

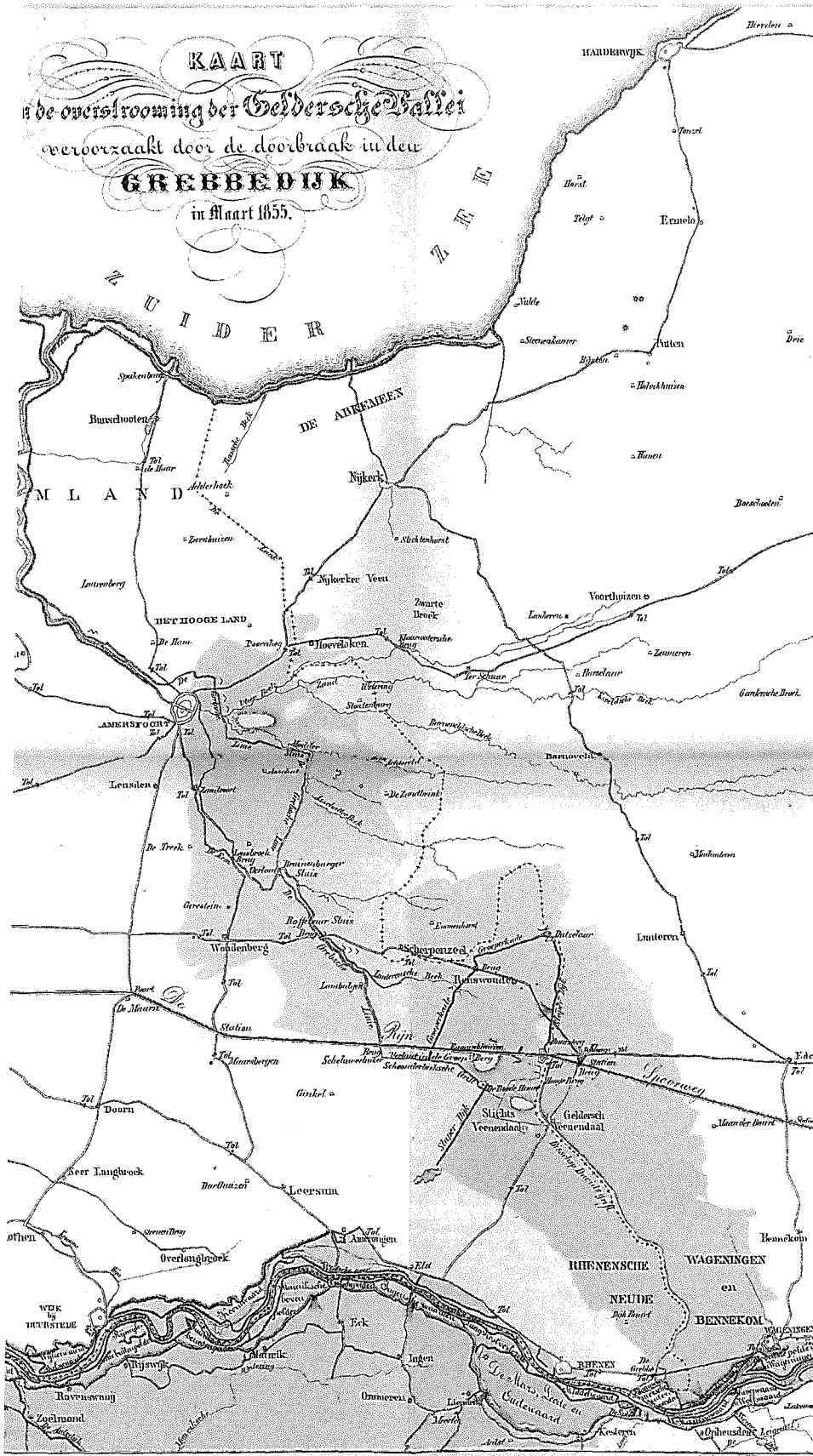

VIII Ontwerp voor het rechtekken en verbreden van een deel van de Heiligenbergerweg bij Jacob van Campens landgoed Randbroek. Bestaande situatie. Collectie: Archief Eemland.

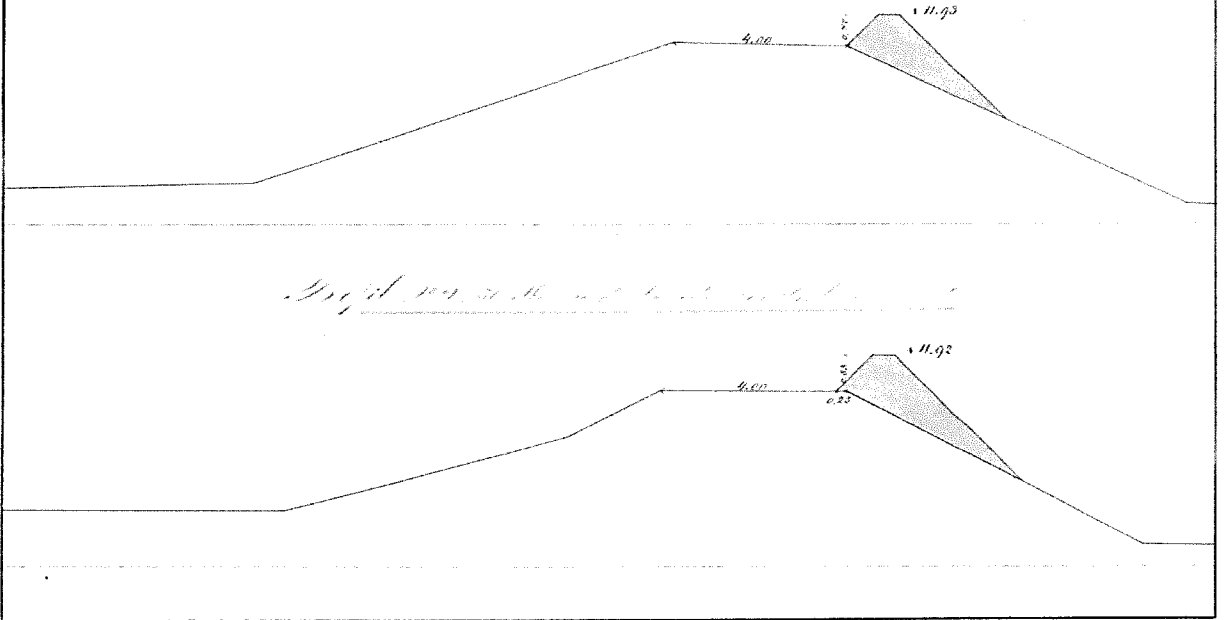
IX Kaarten van J.D.H. van der Neut, gebaseerd op de
 kadastrale minuut uit 1830. Op de kaart is een groot
 aantal namen van eigenaren van de vakken vermeld.
 Collectie: Archief Eemland.

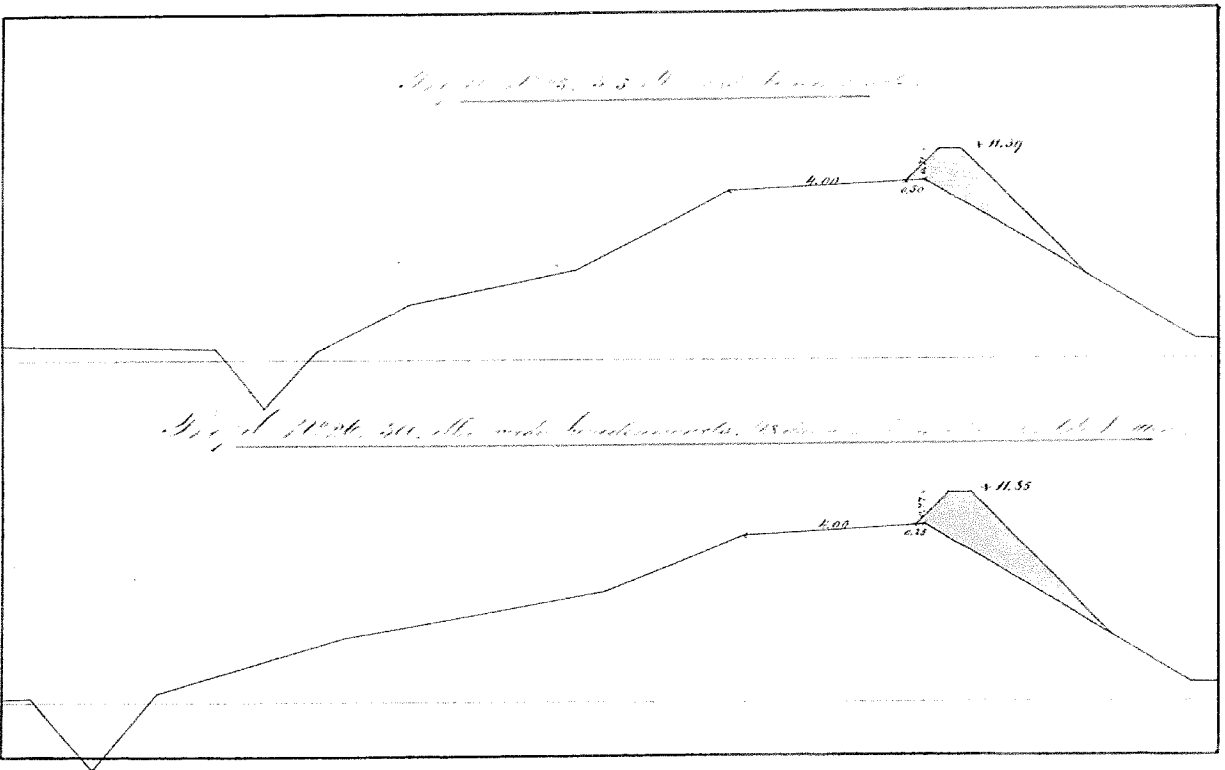
X Overzichtskaart van het overstroomde gebied in de Gelderse Vallei na de doorbraak van de Grebbedijk in 1855. Uit: Sloet en Fijnje, 1856.

Pagina 123
 XI Dwarsprofieltekening van de noodkade op de Grebbedijk bij de Doven, aangelegd in 1851/1852. Uit: Archief Collegiën der Exonererende Landen, kaartnr 27; Archief Eemland.

Depth 100 ft. 50 ft. 100 ft. 100 ft. 100 ft.

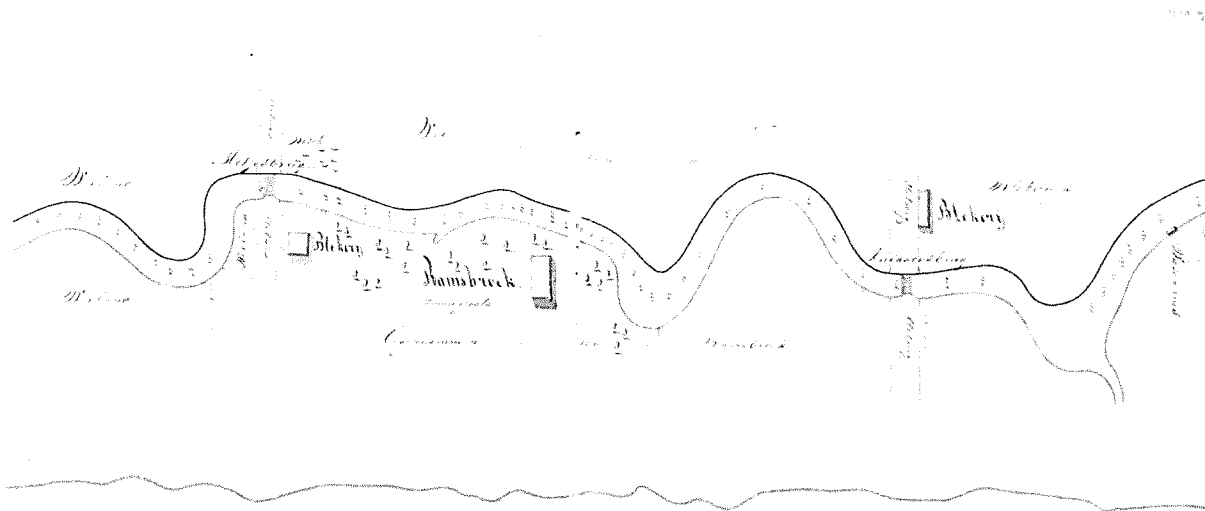
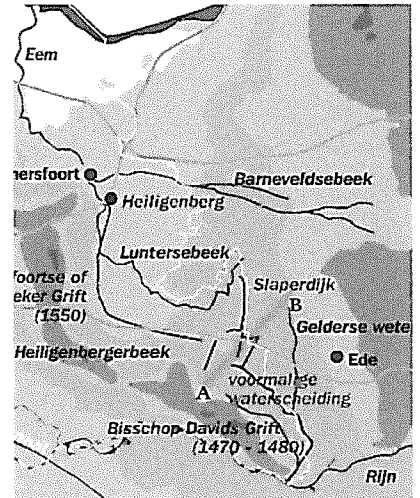

Depth 100 ft. 50 ft. 100 ft. 100 ft. 100 ft.

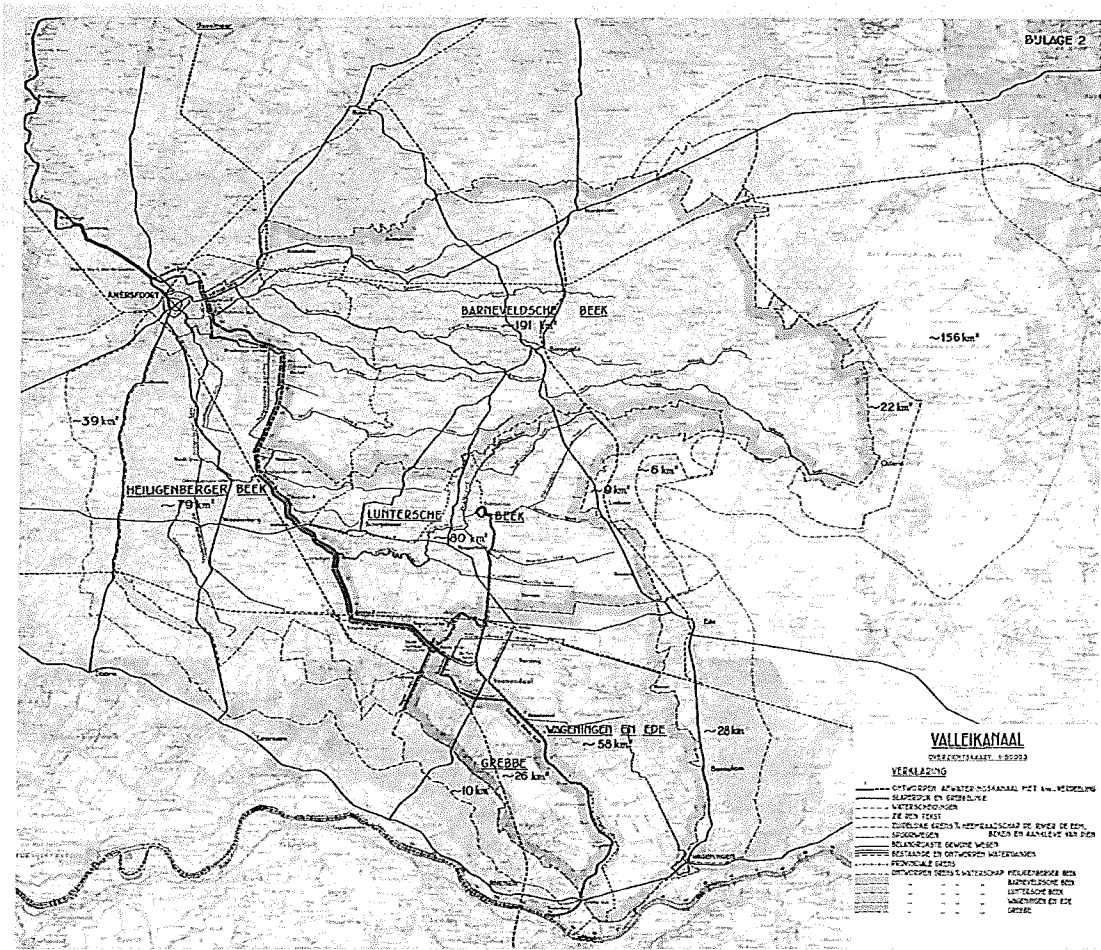

Depth 100 ft. 50 ft. 100 ft. 100 ft. 100 ft.

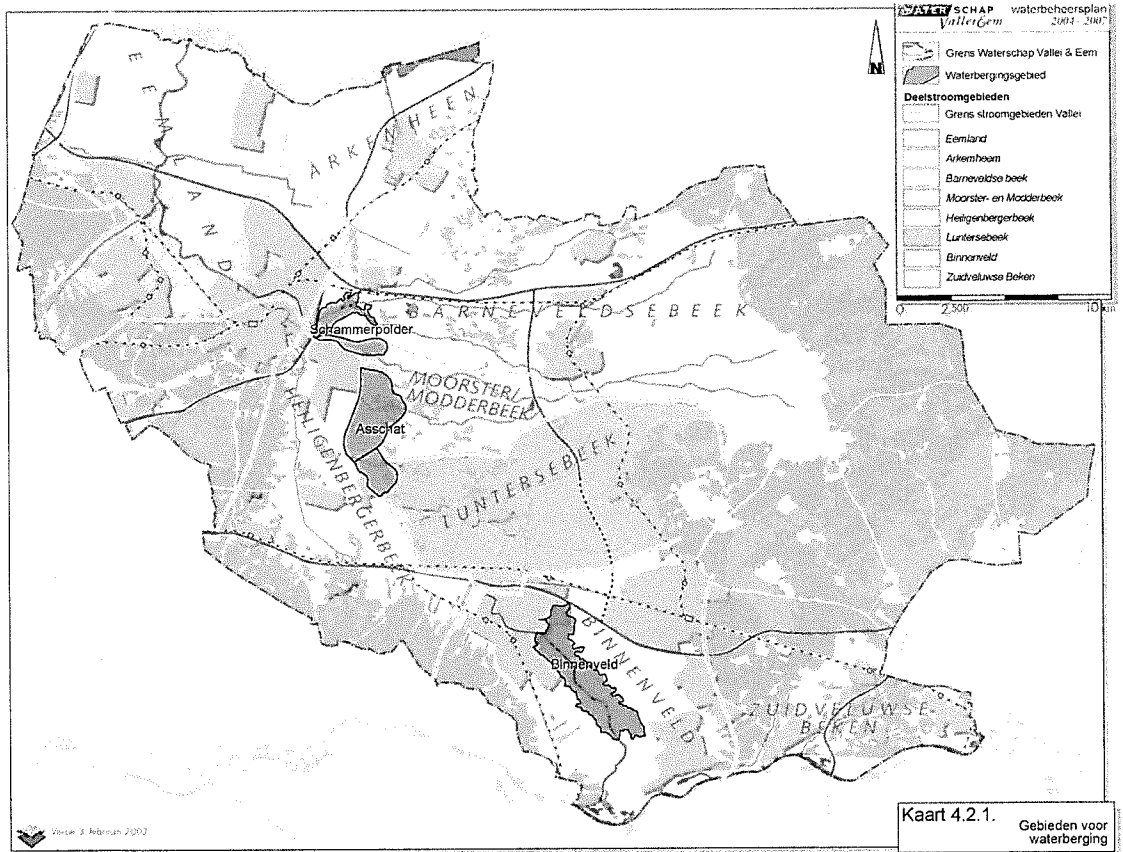
XII Schetskaart waarop de waterscheiding (A-B) in de Vallei en de ligging van de Slaperdijk zijn aangegeven. Bron: Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO.

XIII Figuratieve situatietekening van de Heiligenbergerbeek bij het Huis Randenbroek, gemaakt naar aanleiding van de inspectie van de beek in 1841. Uit: Archief Dijkstoel Rhenensche Nude en Achterbergsche Hooylanden.

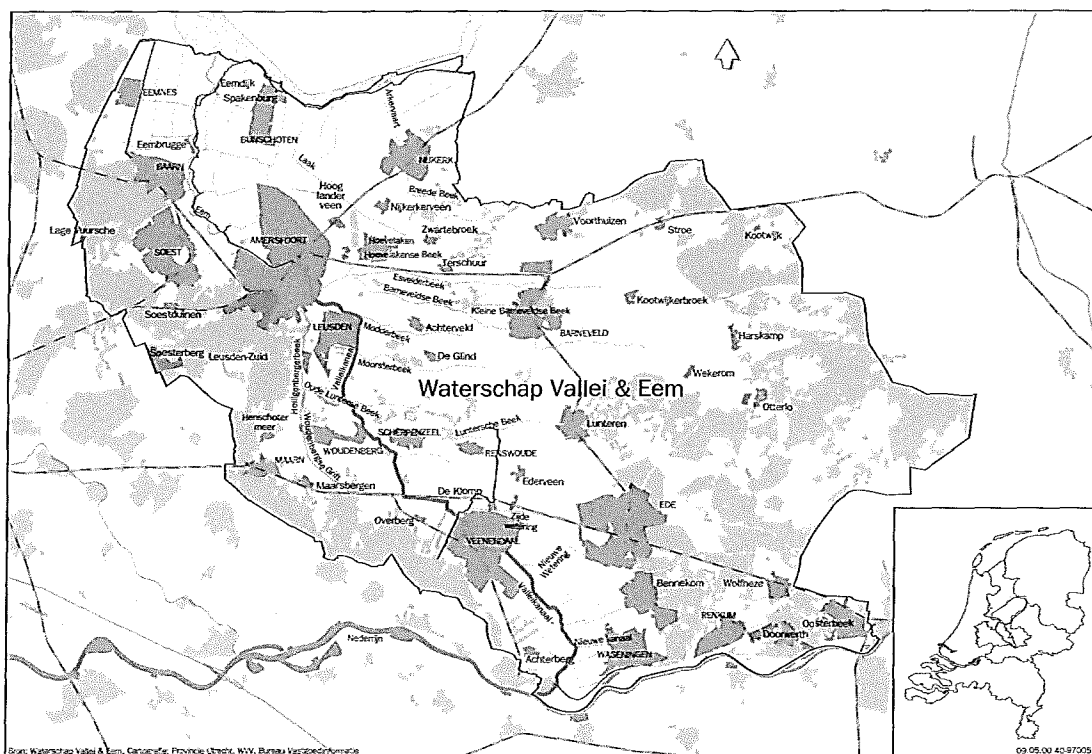
XIV Overzichtskaat van het plan voor de aanleg van het Valleikanaal. Uit: *Het Rapport inzake de Afwatering van de Geldersche Vallei, 1933. Bijlage 2*

xv Kaart van de door het Waterschap Vallei & Eem aangewezen waterbergingsgebieden in de Vallei.

Op 17 februari 1841 stond het water op en aan de Grebbedijk. De Nederrijndijk aan de overkant bij Heteren liep over. Het Utrechtse College ter Directie van de Slaperdijk drong hierna aan op verhoging en verbreding van de Grebbedijk. De Exonererende Landen wilden wel meewerken aan het leggen van een noodbakke op de dijk van goede kleispecie, van zo'n 3 voet breed en 2 voet hoog op gezamenlijke kosten van hun gebied en

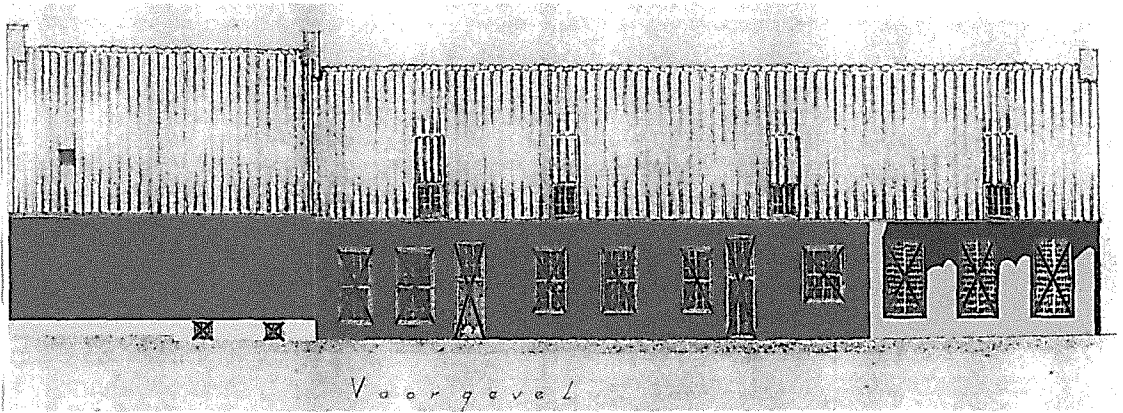
van de landen beneden de Slaperdijk. Maar de grondeigenaren daar wilden niet bijdragen. In augustus van ditzelfde jaar was door regenval de waterstand hoog in het Valleigebied, zowel boven als beneden de Slaperdijk. Op voorstel van Gedeputeerde Staten van Gelderland vond een opname plaats van het afwateringstraject vanaf het peil bij Geerestein onder Woudenberg tot aan de schotbalksluis aan de Kleine Koppel in Amers-

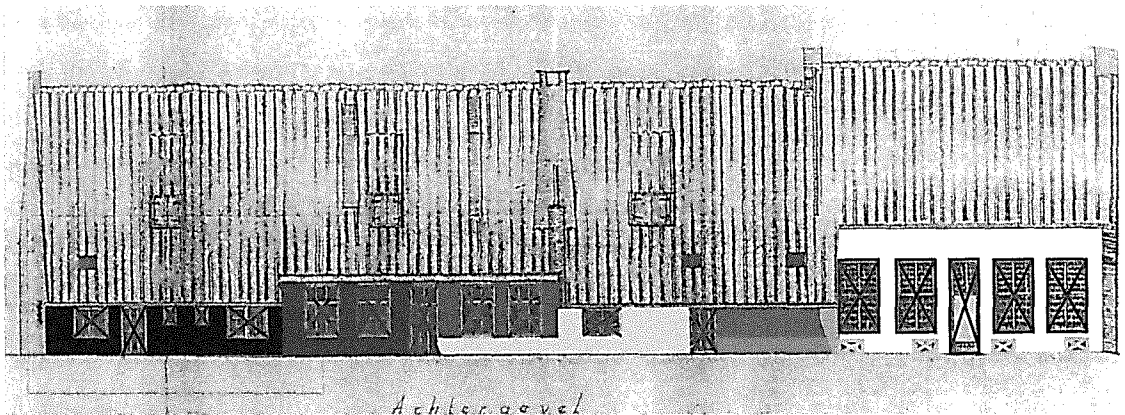
xvi Overzichtskaart van het gebied van het Waterschap Vallei & Eem.

foort, dus van de Heiligenbergerbeek en de westelijke Singelgracht van Amersfoort, de voornaamste afvoerwatergangen voor het water afkomstig uit het gebied boven de Slaperdijk. (Afb. xiiii) Deze inspectie werd uitgevoerd op 14 oktober 1841 door de hoofdingenieur van de waterstaat in Utrecht Thierens en de waterstaatsingenieur van Gelderland M.H. Conrad. De waterleiding was verbeterd en opgeruimd in 1817 en 1835. Volgens de

Collegiën der Exonererende Landen zou het waterlossend vermogen van de beken voldoende zijn, als het onderhoud ervan goed was. Maar dat moest worden uitgevoerd door anderen dan zichzelf en het liet volgens hen veel te wensen over. Vanwege de hoge waterstand beneden de Slaperdijk werden de heulen aan de Rode Haan gesloten in december 1841, uiteraard tot verdriet van de Exonererende Landen.

- Geel: 1 x 22/22,5 x 10,5 10L-61,5 (1/1957)
- Rood: 1,5/5 x 10/11,5 x 22,5/21 10L-62 (1521)
- Groen: 1/5 x 10/10,5 x 19,5/20 10L-61 (1525-1526)
- Roze: 1526-1516
- Blauw: restauratie xx

- Groen: 17/17,5 x 8/8,5 x 3,5/4, 10L 46,5, kop/3-klezoren XIXd
- Geel: 17/18 x 8/9 x 3,25/3,5 10L 44,5, kop/3-klezoren XVIII
- Rood: 19/20 x 9/10 x 3,5/5, 10L 55, zacht en geel baksel, mogelijk herbruik (???)
- Paars: 22,5/23 x 10,5/11 x 4/4,5 10L 55 (XVIII?)
- Blauw: machinale steen (circa 1900)
- Rose: restauratie 1966
- Cyan: restauratie xx
- Wit: oorspronkelijk vijftiende- of zestiende-eeuwse muurwerk
- Zwart: onbekend

XVII Hofje De Armen de Poth. Datering van de verschillende elementen in de westgevel (boven) en de oostgevel (onder).

In 1842 bestonden er plannen voor de aanleg van de Rhijnspoorweg van Utrecht naar Arnhem langs de Slaperdijk en dwars door het fort Buurtsteeg. De Exonererende Landen vreesden dat de spoordijk hun afwatering nog meer zou belemmeren en zij richtten in november een request aan de Koning tegen de aanleg vanwege het waterkerend vermogen van de spoordijk bij een doorbraak van de Grebbedijk. Het verzoek werd afgewezen. De ministeries van Binnenlandse Zaken en van Oorlog wezen bovendien een eventuele verhoging van de Grebbedijk af, omdat zij *die onraadzaam vonden voor de verdediging van de positie van de Grebbe en niet noodzakelijk in het belang van de adressanten*. Zij verzekerden de ongeruste waterstaatsbesturen – in strijd met de Conventie van 1714 – dat bij doorbraak van de Grebbedijk van hogerhand gezorgd zou worden dat alle sluizen, duikers en heulen in de Slaperdijk en in de spoordijk terstond zouden worden geopend om het vloedwater af te voeren naar de Eem en de Zuiderzee en dat deze niet zouden worden gesloten vóór het water op het gewone zomerpeil zou zijn teruggebracht. In februari van het volgende jaar weigerde het Rijk dan ook bij te dragen aan verhoging van de Grebbedijk. De Koning benoemde een Commissie tot onderzoek van herstel van de Grebbelinie, die op 30 januari 1845 rapport uitbracht: Men wilde van de gelegenheid gebruik maken om ook verbetering te brengen in de afwatering van het hele Valleigebied, waar nu al tweeëneuhalf eeuw moeilijkheden over bestonden. Het voorstel hield de aanleg van een afwaterings- en scheepvaartkanaal in langs de Grebbelinie tot in de Eem bij de Glashut. De vaart zou verdeeld worden in zeven panden met zes damsluizen, die zowel voor de scheepvaart als voor de defensie nodig waren. Langs de zuidkant van Veenendaal zou een Omleidingskanaal worden aangelegd voor de Bisschop Davidsgrift naar de Rode Haan. Dit is het eerste plan voor een kanaal, gebaseerd op terreinmetingen. Al eerder,

in 1830, hadden de ingenieurs H.F. Fijnje van Salverda en P. van Loon een plan gemaakt voor een kanaal via de Boveneindse Grift, de Jufferswijk en een nieuw te graven waterleiding langs de Grebbelinie vanaf Bruinenburg, buiten Amersfoort om naar de Eem bij de Glashut.

De Exonererende Landen hadden er geen vertrouwen in. Zij lieten in september 1843 een plan voor verhoging en verzwaring van de Grebbedijk maken door de ingenieur van Gelderland Conrad. De kosten werden zoals gemeld begroot op f 97.000,- en dat was volgens de dijkstoel van de Rhenensche Nude wel wenselijk, maar ver boven het vermogen van de Exonererende Landen. In maart 1844 moest het dijkleger in actie komen vanwege het hoge water, waarna de dijk hersteld werd in augustus. Toen werd ook een plan van het ministerie van Oorlog bekend voor de aanleg van een post aan de Grebbe met een inundatiesluis en daarnaast een duikersluis in de Grebbedijk voor de afwatering. De Collegiën van de Exonererende Landen maakten ernstig bezwaar hier tegen. Een duikersluis had volgens hen geen enkel nut en zou alleen maar de dijk verzwakken. Zij wezen op de onzekerheid over het onderhoud van de werken, als de Grebbelinie weer eens buiten gebruik gesteld zou worden. Het ministerie van Oorlog reageerde niet op de bezwaren en liet de werken aanbesteden in oktober 1844. De Collegiën protesteerden bij Gedeputeerde Staten, maar dat haalde niets uit. Dit jaar was door de aanhoudende zware regen overal in de Vallei de waterstand buitengewoon hoog, met overstromingen als gevolg. Veel grondeigenaren klaagden over slecht onderhoud van kaden en watergangen. Gedeputeerde Staten van Utrecht drongen dan ook bij de polderbesturen aan op beter onderhoud.

De volgende winter was lang en koud, met harde vorst. In april 1845 vond overleg plaats over het kanaalplan van de Commissie van 1843. De kosten waren begroot op f 600.000,-, waarvan f 200.000,- ten laste van de ingelanden, de

grondeigenaren dus, zou komen. Het plan werd aangenomen door Veenendaal en Woudenberg en voorwaardelijk geaccepteerd door Wageningen, Rhenen, Hoevelaken, Scherpenzeel en Renswoude. Tegen waren Ede, Manen, Veldhuizen, Stoutenburg en Amersfoort. Dus er gebeurde niets. Begin 1846 was weer dijkbewaking nodig. Het ministerie van Oorlog trok de Grebbesluis, die het jaar tevoren vernieuwd was, aan zich ondanks bezwaren van het Veenraadschap der Geldersche en Stichtsche Veenen, dat formeel eigenaar van de sluis was, omdat die oorspronkelijk was aangelegd voor de aan het schap toebehorende Bisschop Davidsgrift. De sluis was echter al sinds 1830 afgedamd, want er kon niet meer door geloosd worden en onderhoud ervan had dus geen zin meer. Ondertussen werd verder gewerkt aan het herstel van de Grebbelinie. In 1847-1848 werd de damsluis in de Slaperdijk bij de Rode Haan gebouwd naast de drie heulen van 1714.

Begin februari 1848 was er ijsgang op de Rijn onder omstandigheden die vergelijkbaar waren met maart 1855. De Exonererende Landen wilden de verbetering van de waterkering niet langer uitstellen. Zij vroegen aan de provinciebesturen van Utrecht en Gelderland om een plan voor aanleg van een noodkade op Grebbedijk met verwijzing naar het oude plan van 1843. De ingenieur van Gelderland Conrad kwam in januari 1849 met het gevraagde plan, dat f16.000,- moest kosten. De dijkstoel van de Rhenensche Nude maakte een reglement op het onderhoud van de Grebbedijk. En natuurlijk ontstond er onenigheid over de verdeling van de kosten van de aan te leggen noodkade tussen de waterstaatsbesturen boven en beneden de Slaperdijk. De provinciale besturen belegden daarom in mei 1850 een conferentie tussen de Collegiën der Exonererende Landen en het College van de Slaperdijk, want de aanleg van de noodkade kon niet langer worden uitgesteld. Een doorbraak van de Grebbedijk werd steeds waarschijnlijker geacht, omdat de tegenoverliggende

dijken veel hoger waren geworden. Tenslotte kwam men tot overeenstemming, waarbij Gedeputeerde Staten van Utrecht een subsidie van f 3000,- toezegden. Het eerste perceel van de noodkade werd gelegd in 1851. Tegelijkertijd liet het College van de Slaperdijk de sluis in de Jufferswijk vervangen door een gemetselde duiker. In 1852 kwam het tweede stuk van de noodkade gereed. De waterkering was nu in Wageningen aan het Roode Hart 12.40 meter en aan de Grebbe bij Rhenen 11.75 meter +AP. In november volgde de benoeming van weer een Commissie tot onderzoek van de verbetering van de uitwatering van de Gelderse Vallei onder voorzitterschap van de Commissaris des Konings van Utrecht. De commissie benoemd in 1843 werd ontbonden. Oktober 1852 was weer erg nat. In de periode 1846-1852 was de gemiddelde waterstand van de Grift aan de Grebbe 's zomers 5,83m +AP (= 5,77m +NAP) en 's winters 5,88m (=5,82m +NAP).

De noodkade kon voor het eerst zijn dienst bewijzen in 1854, toen er ijsgang op de Rijn en dijkbewaking was van 11 januari tot 2 februari. Hoe hoog het water toen kwam, is niet bekend. Pas het volgende jaar bleek dat de noodkade niet tegen het ijs was opgewassen, zoals hier vóór is verhaald. De commissie voor de verbetering van de uitwatering van de Vallei benoemd in 1852, bracht rapport uit op 8 mei 1855. Ook hier kwam weer het plan voor een afwaterings- en scheepvaartkanaal van de Grebbe naar de Eem met een omleiding om Veenendaal naar voren. Maar daarnaast moest er een waterschap komen, dat de hele Gelderse Vallei zou omvatten, om een einde te maken aan de eeuwig durende ruzies over de waterhuishouding. Bij het rapport was een ontwerp-reglement voor zo'n waterschap gevoegd. De kosten moesten ten laste komen van het Rijk en de beide provincies, anders zou er volgens de commissie van het hele plan niets terecht komen. En inderdaad stemden deze partijen hier in eerste instantie mee in. Maar de geschiedenis herhaalde

Het Valleikanaal in het Amersfoortse stedelijke gebied.

zich. Net als twee eeuwen daarvoor stelden de Staten van Utrecht het reglement voor het Waterschap der Geldersche Vallei vrij vlot vast in de zomer van 1856. In Gelderland daarentegen wilde men eerst de belanghebbenden horen. Een jaar later bleek dat Gelderland alleen wilde meewerken aan de aanleg van een kanaal zonder scheepvaartmogelijkheid, Utrecht wilde juist alleen een kanaal mét scheepvaart. Het plan kwam weer tot niets. Het zou nog tot 1997 duren vóór het hele

Valleigebied onder één waterschapsbestuur werd gebracht, het huidige Waterschap Vallei & Eem.

De Grebbedijk is na 1855 nooit meer doorgebroken. Het afwateringskanaal door de Vallei is tot stand gekomen in de jaren na de afsluiting van de Zuiderzee in 1932. Daardoor kon immers de waterstand op het IJsselmeer beheerst worden en was een regelmatige afvoer van water door de Eem beter verzekerd. Bij de plannen voor de aanleg van het Valleikanaal was de toenmalige hoof-

dingenieur van provinciale waterstaat van Utrecht A.A. Mussert nauw betrokken, tot hij vanwege zijn politieke activiteiten voor de NSB werd ontslagen. Het traject van het kanaal is vrijwel gelijk aan dat van al die vroegere plannen. (Afb. xiv). Men wist altijd wel hóe het moest, alleen kon men het niet eens worden over wie wat moest betalen. Voor de aanleg van het kanaal is grotendeels gebruik gemaakt van al bestaande watergangen, die zijn rechtgetrokken en verbeterd. Het kanaal volgt de oude Bisschop Davidsgrift vanaf de Grebbesluis en het Omleidingskanaal aan de zuidkant van Veenendaal (aangelegd in 1866). Het kruist de Slaperdijk bij de Rode Haan, waar de heulen zijn weggehaald, maar waarvan de restanten nog zichtbaar zijn. Dan volgt het de Schonebekergrift tot aan de plaats waar de Grebbelinie naar het noorden buigt en de watergang vroeger Broeksloot of Broekersloot heette. De Schonebekergrift stroomde daar verder naar het westen door de zogenaamde *Scheele duiker* door de Grebbeliniedijk (scheel = scheef). Bij Lambalgen kwam de Broeksloot uit in de Lunterse beek, die daar naar het noorden stroomde. Het gedeelte van de beek tot het punt waar deze weer westwaarts liep op de grens van Woudenberg en Leusden, is nu vergraven tot Valleikanaal. Daar is de beek afgesneden van het kanaal, dat verder noordwaarts de vroegere sloot aan de oostkant van de Grebbeliniedijk volgt tot aan de oude Moorsterbeek of Asschatterbeek, die in Stoutenburg uitstroomde in de Modderbeek. Die beek kwam op zijn beurt uit in de Barneveldse beek bij de Barneveldse sluis door de Grebbeliniedijk. Deze natuurlijke watergangen zijn voor het Valleikanaal vergraven. Vanaf de Barneveldse sluis volgt het kanaal weer de sloot langs de Grebbelinie om Amersfoort heen naar de vroegere Voortse wetering, die het water vanuit het zuidoosten van Hoogland naar de Oude Eem afvoerde. Met de Koperwetering en de Oude Eem viel dit gebied onder het vroegere waterschap De

Drie Sluizen, dat loosde op de Eem met een duiker bij de huidige brug over de rivier tegenover het industrieterrein Isselt. De Voortse wetering is helemaal opgegaan in het Valleikanaal en bijna niemand kent nu de naam nog. Het kanaal volgt tot aan de uitmonding in de Eem de Liniedijk, die nu is veranderd in de ringweg rond de stad.

Behalve dat het kanaal als hoofdafvoerleiding voor het Valleigebied is verbreed en rechtgetrokken, is het een groot voordeel, dat niet meer al het water dat van boven komt, zich in de stadsgrachten van Amersfoort verzamelt, waardoor de stad in periodes met veel regen steeds aan overstromingsrisico bloot stond. Door het meeste water buiten de stad om te leiden, kon het waterpeil in de bebouwde kom beter beheerst worden. Vóór de Tweede Wereldoorlog was het gebied ten noorden van de oude stad langs het kanaal nog niet bebouwd. Omdat samenwerking niet het sterke punt was van de grondeigenaren in het Valleigebied, is het kanaal aangelegd en onder beheer gebleven van provinciale waterstaat van Utrecht. Het huidige waterschap Vallei & Eem heeft het beheer pas onlangs overgenomen, volgens het principe vastgelegd in de Waterschapswet van 1991, dat alle zaken die met water te maken hebben, zoveel mogelijk door één bestuur, een waterschapsbestuur, moeten worden behartigd. Dat is zeker geen overbodige luxe, want door de klimaatverandering neemt het overstromingsrisico in de Vallei eerder toe dan af. Bij de harde regenbuien die wij de laatste jaren kennen, komt zó veel water naar beneden, dat de afvoer daarvan sneller moet plaats vinden om te vermijden dat laaggelegen gronden onder lopen. Door de sterk toegenomen bebouwing is het niet altijd mogelijk die afvoer goed te laten verlopen. Daarom heeft het waterschap bepaalde lage gronden die van ouds het eerst onderliepen, aangewezen als opvanggebieden voor overtollig water. (Afb. xvii) Door het wateroverschot zich vanzelf op die plaatsen te laten verzamelen, kan de afvoer beter gere-

geld worden en geleidelijker plaats vinden. Dat betekent wel dat bebouwing daar moet worden uitgesloten. Voorbeelden van zulke retentiegebieden zijn het Binnenveld ten zuiden van Veenendaal, een strook aan de oostzijde van de Grebbelinie bij Asschat, en de Schammerpolder in Leusden. Het waterschapshuis staat daar in Leusden vlak naast, zodat een noodsituatie meteen aan den lijve gevoeld wordt. En zo blijven de bebouwde delen van Veenendaal, Leusden en Amersfoort droog.

Overstromingen in vroeger tijd

Misschien is het aardig om te besluiten met een laatste uitstapje naar de overstromingen in het verleden. Het zal wel toeval zijn, maar toch valt het op dat het Valleigebied in de 16^e en 17^e eeuw nog wel eens in hetzelfde jaar werd getroffen door overstromingen vanuit zowel het noorden (de Zuiderzee) als uit het zuiden (de Rijn). Het is overigens niet zo, dat er altijd een samenhang was. Zie bijlage 1, die misschien niet helemaal volledig is:

BIJLAGE 1

	Doorbraak of overloop van de Grebbedijk	Stormvloed op de Zuiderzee Overstroming in Eemland
1573	Januari	2/3 februari
1595	Begin maart	20/21 augustus
1601	Voorjaar en december	Datum onbekend. Aanbestedingen van herstel van de Bunschoter Veendijk op 29 mei en 27 augustus. De pastoor van Eembrugge meldt, dat het water gelukkig niet over de dijk was gelopen.
1602		Oktober: doorbraken in de dijken van Bunschoten, Eemnes, Eemland en in de Vudijk.
1607	December	Februari: doorbraken in de Bunschoter Veldendijk en de Arkemheense dijk.
1610	Januari	Datum onbekend. Doorbraak van de Arkemheense dijk, de Bunschoter dijken zwaar beschadigd. Bunschoten en Duist ondergelopen.
1643	Januari	Januari: doorbraak van de Wakkerendijk in Eemnes.
1644	Februari: het grondwerk onder schotbalken bij Grote Koppelpoort in Amersfoort spoelt weg: de voorpoort en brug ernstig verzwakt, deze moesten in 1645 vernieuwd worden	Begin februari doorbraken in de Bunschoter Veldendijk, de Eemlandse dijk, de Slaagse dijk en de Vudijk.
1651	Januari 2/3 december overloop	4/5 maart Sint-Pietersvloed, heel Eemland ondergelopen.
1682	Januari overloop	26 januari, ernstige schade aan de Bunschoter Veldendijk en aan de Kleine Slaagse dijk.

BIJLAGE 2

HOOGTEN + NAP IN HET VALLEIGEBIED TEGENWOORDIG*Verval Rijn – Zuiderzee ca 6,50 m volgens Sloet**Verval Rijn – Amersfoort ca 5,70 m volgens Sloet***Gegevens van Waterschap Vallei & Eem**

Grebbedijk	NAP + 12.18 m (minimaal)
Nude	NAP + 7.15 m
Wageningen	NAP + 8.50 m
Veenendaal Zuidoost	NAP + 6.30 m
Veenendaal Centrum	NAP + 9.02 m
Renswoude	NAP + 6.80 m
Scherpenzeel	NAP + 5.40 m
Woudenberg	NAP + 2.93 m
Leusden	NAP + 2.90 m
Stoutenburg	NAP + 3.00 m
Amersfoort - Monnikendam	NAP + 1.90 m
Amersfoort - Eem	NAP + 1.74 m
Eemmond	NAP + 0.30 m (maar Westdijk NAP + 3.00 m)

BRONNEN

- Archieven aanwezig bij Archief Eemland te Amersfoort**
 Archief Collegiëen der Exonererende Landen.
 Archief Dijkstoel van de Rhenensche Nude en Achterbergsche Hooylanden.
 Archief Dijkstoel van Wageningen en Bennekom.
 Archief College ter directie van de Slaperdijk.
 Archief Heemraadschap van de Rivier de Eem, beken en aanleve van dien.
 Archief Hoogheemraadschap van de Bunschoter Veen- en Veldendijk.
 Archief Stadsbestuur van Amersfoort (1259) 1300-1810).
 Archief Gemeente Amersfoort (1811-1945) inv.nr 2760.

Archieven aanwezig bij het Gemeentearchief te Veenendaal:
 Archief van het Veenraadschap der Geldersche en Stichtsche Veenen.
 Archief Gemeente Veenendaal.

Archieven aanwezig bij het Gemeentearchief te Wageningen:
 Archief Stad en Gemeente Wageningen.

LITERATUUR BETREFFENDE DE OVERSTROMING IN 1855

- G.A. van Beek**, Hoe Renswoude in maart 1855 getroffen werd door een watersnoodramp, *Het ouwe Renswou, mededelingenblad van de Historische Vereniging 'Oud-Renswoude'*, 17 nr 2, (oktober 2000) 12-15.
- G.A. van Beek**, Veenendalers op de vlucht na doorbraak Grebbedijk, *Tijdschrift Oud-Utrecht* 75 nr 6 (2002) 144-146.
- G. van Leeuwen en J. Verduin**, *Terug in de tijd. Wetenswaardigheden uit de archieven van Leusden en Stoutenburg. Hoofdstuk 20, Twee overstromingen*, Leusden, (najaar 1993) 246-261.
- W. van de Poll**, (Regter in de Arrondissements-Regtbank te Tiel),

- Schets van den Waterloed in Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht en Zuid-Holland in Maart 1855*, Wed. D.R. van Wermeskerken, Tiel, 1855.
- J. Renes**, Watersnood in Leusden. *Blad van de Historische Kring Leusden* 9 nr 1, (april 1993) 126-144.
- G.M.J. van Schuppen-Diepeveen en J.T. Slok**, Watersnoodramp 1855, *Themanummer van de Historische Vereniging Oud Veenendaal*, 20 (januari 2005).
- L.A.J.W. Baron Sloet** (Griffier der Staten van Gelderland) en **H.F. Fijnje** (Hoofd-ingenieur van den waterstaat in dat gewest), *Beschrijving van den Waterloed in Gelderland in Maart 1855*, G.J. Thieme & D.A. Thieme, Arnhem, (1856). Pp. 107-203 en 223-224.
- Rik Valkenburg**, *Toen de vloed over het land raasde. Verhalen, tekeningen, foto's, impressies en documentatie over de watersnood van 1855*, Uitgeverij Frits Hardeman, Ede (1995). [Met uitgebreide literatuur-opgave].
- Verslag van Gedeputeerde Staten aan de Provinciale Staten van Utrecht over de toestand der provincie, uitgebragt in de zomervergadering van 1856*, L.E. Bosch en zoon, Utrecht. Pp.127-128 en 141-154.
- LITERATUUR BETREFFENDE DE WATERSTAATSGESCHIEDENIS VAN DE GELDERSE VALLEI**
- A. van Bommel**, *Beschrijving der stad Amersfoort, Zaltbommel* 1969 [Herdruk].
- Commissie voor de Geldersche Vallei, ingesteld bij beschikking van den Minister van Binnenlandsche Zaken en Landbouw van 16 april 1931, *Rapport inzake de afwatering van de Geldersche Vallei*. Algemeene Landsdrukkerij, 's-Gravenhage, 1933.
- H.P. Deys**, *De Gelderse Vallei. Geschiedenis in oude kaarten*. Hes Uitgevers, Utrecht, 1988.
- M. Mijnsen-Dutilh**, Fiere disputen en heftige krakelen. Het grondgebruik in de Gelderse Vallei en de waterstaatsproblemen ten gevolge daarvan, *Leusden Toen, blad van de Historische Kring Leusden* 17 nrs 2 en 3 (2001) 465-467 en 477-481.
- M. Mijnsen-Dutilh**, Grebbelinie en Valleikanaal, een Siamese tweeling in de Vallei, of hoe wateroverlast ten dienste van de landsverdediging kan worden gebruikt, *Amersfoort Magazine* 7 nr 1 (2004) 41-47.
- L.A.J.W. Baron Sloet**, *Bijdragen tot de kennis van Gelderland*, Is. An. Nijhoff en zoon, Arnhem, 1852-1855. Pp.182-192.
- H. Soly**, Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16^e eeuw: de stedeboekkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke. *Historische Uitgaven Pro Civitate, reeks in-8vo*, nr 47, Gemeentekrediet van België (Brussel) 1977.
- T. Stol**, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546-1653*. Stichtse Historische reeks 17, Walburg pers, 1992.